

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XII—XIII В.

(далі)

Дружинна повість

Пам'яті Миколи Дашкевича

Повісті Київського літопису. Київський літопис як збірник. Поруч «Слова о полку Ігоревім» дружинна, або воєнна, повість духом і складом тісно споріднена з «Словом», як то вже почасти ми вище бачили,— се найбільша культурна і літературна вартість нашого старого «золотого віку». Але тим часом як «Слово» з сього боку давно вже відповідно оцінене і стало осередком всього того інтересу, який викликає в нас стара література,— дружинна повість губиться звичайно в загальнім понятті «літопису», розпливається в сірій масі літописних записок, не виступаючи скільки-небудь яскраво в нашій уяві. Видобути її з сього занедбання і неуваги і представити в відповідній перспективі, дати пізнати її з усіма ціннішими, оригінальнішими прикметами — се завдання історика нашої літератури, до котрого я по можливості хотів би наблизитися. Тому й уділяю сорозмірно багато місця в плані сеї роботи сій недоціненій галузі нашої літературної спадщини, стараючись познайомити читача безпосередньо з цікавішими частинами сих повістей. А тому що з них маємо головню те, що заховались для нас в складі Київського літопису XII століття, то наперед уважаю потрібним розглянутися в сій пам'ятці. Хоча з літературного погляду сей літопис як цілість не має великого інтересу — настільки він механічно компілює різний матеріал, не зв'язуючи його ні єдиною літературною манерою, ні єдиним ідеологічним настроєм, нам варто пізнати ті операції, яким підпали різні літературні твори, що заховались в нім. Для оцінки сих пам'яток се має чималу вагу, отже і наш суд про дружинні повісті, котрим хочемо приглянутись, буде в значній мірі залежати від загальних спостережень над редакційною роботою, переведеною над ними укладчиками сеї літописної компіляції.

Одначе з сього боку, як цілість, Київський літопис XII в. студійовано дуже мало, без порівняння менше, ніж старший літопис, котрого він становить продовження. Тому й інші

помічення будуть доволі загальні і далеко не будуть в стані вичерпати справи.

Те, що зветься в історіографії «Київським літописом», в звісній уже нам волинській компіляції, представленій т. зв. Іпатською копією та іншими з нею спорідненими¹, безпосередньо продовжує старшу київську компіляцію, замкнену в 1116 р. видубицьким ігуменом Сильвестром. Завершена ся друга київська компіляція була в тім же Видубицьким монастирі, незвісним на ім'я монахом, в році 1199 або 1200. Се зовсім ясно виникає з аналізу кінцевої частини сеї компіляції, як се далі побачимо. Менше ясно, як ішла ся робота по укладанню компіляції: добору матеріалу і його препаруванню. Чи той редактор, котрого руку пізнаємо в останніх 1190-х рр., проробив редакторську роботу над усім матеріалом, почавши від другого десятиліття, чи він уже мав перед собою раніше складені компіляції, які продовжували Сильвестровий літопис десь до половини або до третьої чверті століття? На се питання поки що даються тільки загальні гіпотетичні відповіді.

Костомаров, прироблюючи аналіз сього літопису для свого курсу², поділив його на кілька частин. Коротші записки, котрими продовжується Сильвестровий літопис, він уважав ділом того ж Сильвестра, спираючись на однім варіанті, переданім Татищевим. В ширших звістках, які починаються в 1130-х рр. і до часів Ізяслава (1146), він бачив нову руку літописця. Далі вирізняв історію десятиліття 1146—1156. Під р. 1171 він бачив знов нову руку літописця — оповідання про похорон кн. Володимира Андрійовича, держане в першій особі («поидохомъ с Володимеромъ из Вышгорода»), дало йому підставу добачати в сім літописці третьої чверті століття ігумена київського монастиря св. Андрія, Симеона на ім'я, учасника сього похорону. Потім нову руку він бачив від р. 1175,— як далеко мала б вона сягати, сього він не означив. По його гадці, літопис продовжувався в XIII в., і оповідання про погром Києва в р. 1203 і про нещасливу битву на Калці 1223 р. він признавав останками сього літопису.

Бестужев-Рюмін, що піддав потім літопис докладнішому розборові³, вважав такі означення безпредметовими, тому що весь літопис, від початку і до кінця, має характер компілятивний, виразно виявляє неодностайне походження

¹ Див. т. II, с. 108.

² Лекція по русской истории, 1861.

³ О составъ русскихъ лѣтописей, 1868: він тут проектував для літопису назву «южнорусского свода», але ся назва не прийнялась, бо таким «сводом» був і Сильвестровий літопис.

своїх складових частин, зачерпнених з різних локальних літописів України. Помічення справедливе: літопис, як його маємо, на всім своїм протязі носить на собі знаки пізнішої руки, може, й не одної, яка повклала різні додатки, порозбивала колишні однастайні оповідання звітками, зачерпненими з інших джерел, та власними рефлексіями й стилістичними прикрасами. Одначе через те не тратить своєї рації, особливо з становища літературно-історичного, завдання визначення тих частин літопису, які, по всякій правдоподібності, походять з-під одного пера, являючись індивідуальними творами, які характеризують певний культурний осередок, час і обставини свого утворення. В своїй історії України я коротко зазначив головніші верстви і складові частини сеї компіляції в її теперішнім стані¹. Після того [ак.] Шахматов, розвиваючи свої гіпотези щодо літописання, його збирання в різних збірках чи «сводах», висловив кілька здогадів, щодо тих літописних збірок, з котрих зложився нинішній Київський літопис². Але розви-

¹ Історія Укр.-Руси, т. III, с. 487 другого вид.

² В своїй студії «Общерусские летописные своды XIV—XV вв.», що друкувалися в 1900 р. (Журнал Мин. Нар. Просв., 1900, кн. IX і XI, докінчення в 1901 р., кн. XI), доказуючи існування серії північних компіляцій, котрих ініціаторами він уважав митрополитів, Ш. пря тім старавсь вняснити ті літописні джерела, з яких вийшов до них історичний український матеріал. Найстаршим митрополітанським «сводом» він уважав збірку, доведену до 1305 р., котру використав потім мніх Лаврентій (його літопис, власне, кінчиться сям роком, 1305, тільки він, по гадці Шахматова, доповнив збірку 1305 р. з Ростовського літопису, що, мабуть, сягав третьої чверті XIII в.). Вона мала бути зладжена в Володимирі з ініціативи м. Петра, потім Кипріян її продовжив до 1390, а в 1423 р., ва м. Фотія, мали б сю збірку піддати новій редакції і продовжити до того часу. До сеї останньої збірки Ш. приложив назву «Володимирського Поліхрона», згадану між своїми джерелами Тверським збірником поч. XVI в., і вважав її джерелом пізніших літописних компіляцій: Ростовської, Воскресенської, Никонівської, Львова. Відти, по його гадці, пішли звістки, котрих ми не знаходимо в нашім волинськім збірнику 1288 р. (Іпатівського й Ін. кодексів), а читаємо в тях компіляціях. По його думці, між джерелами Поліхрона була «Южнорусская летопись», котру він бляжче характеризував як твір чернігівський, доведений, правдоподібно, до 1284 р.—закінчення, мабуть, повістю про Курське князівство (баскака Ахмата), котру обговорюємо нижче. Його використав також «Южнорусській сборник», як він зве наш волинський збірник 1288 р.

По його гадці, сеї збірник уложився з кількох літописних зводів. «З них можуть бути означені: Галицько-волинський, з которого, крім третьої частини збірника, деякі запозичення попали і до перших двох: наприклад, сюди належить ряд відомостей про галицькі події, між іншим відклик під 1145 р. до галицької події, записаної нібито «въ заднихъ лѣтъхъ», а в дійсності в «Южнорусскім збірнику» пропущеної; відти ж зроблені під рр. 1111 і 1114 деякі виписки, що йдуть від Амартола і Малала (хронографа), бо знайомість з Малалою у автора Галицько-волинського літопису безсумнівна. Суздальський звід, що в

пути й докладніше обґрунтувати сі побіжно і принагідно кинені гадки йому не вдалось: смерть забрала його, перше ніж від праці над старшим циклом літописання він встиг перейти до ближчого розсліду літописання XII—XIII в. Висловлені ним в сій справі здогади, часто змінювані, зостались не зведеними в якусь суцільну систему і небагато послужили пізнанню літописання сеї доби з літературного боку. Піднята останніми часами одним з його учеників, нашим земляком Е. Перфецьким проба розвинути і уарґументувати здогади свого учителя поки що не посунула на-

значній мірі відбився на першій частині збірника. *Київський* — відтп взято чимало статей, що торкаються Мстиславичів і Ростиславичів (м. ін. похвали Мстиславові, Романові, Давидові Ростиславичам, похвала Рюрикові Ростиславичу). Нарешті, до сього ж зводу ввійшла та «Южнорусская летопись» (*Чернігівська*), що послужила джерелом Поліхронів» (1901, XI, с. 157).

Сеї чернігівський літопис, по гадці Шахматова, майже в цілості ввійшов в склад Поліхрона (с. 171). Він містив в собі літопис XI в. в ширшій редакції ніж та, яку читаємо в Лавр. і Іпат. кодексах, відти походять екстравагантні згадані вгорі компіляції, що йдуть від Поліхрона, з-перед 1110 р., тим часом як у Лавр. і Іпат. текст літопису XI в. читається в дещо покороченій суздальській редакції (с. 164—5). Одначе Чернігівський літопис, з другого боку, не самостійний від київського літописання: «в основу його ліг южноруській [київський] звід, зложений в 1223—1231 рр.», котрий базувався на другій редакції літопису XI в. (1117/8 р.) (с. 171). Його то редактор уложив звісну передмову, в котрій заявляв намір оповісти історію Руси «оть Михаїла царя до Александра и Исаакія», себто до здобуття Царгорода Латиною в 1204 р., а потім друга рука продовжила «оть взятія кievскаго до калковскаго бою», як читається в хронологічній таблиці деяких компіляцій, опертих на Поліхроні (с. 170).

Сеї складний комплекс гіпотез дослідник ускладнив слідом ще більше, поставивши (в студії «Исследование о Радзивилловской, или Кенигсбергской, летописи», 1902) здогад про існування Переяславського літопису, опертого на Сильвестровій редакції літопису XI в., зроблений в Переяславі і там продовжений до поч. XIII в. Він, мовляв, ввійшов до компіляції, списаної в Володимирі суздальським (таких компіляцій III. приймає для XII в. тут дві — 1185 і 1192 р.), і через сю компіляцію послужив джерелом київського літопису 1200 р. Свій же здогад про компіляцію 1204 р., опертий на передмові Софійського Временника, він потім змінив цілком, переісши її на століття раніше, як ми бачили вище.

В статті про Нестора-Літописця, опублікованій в 1914 р., дослідник висловив переконання, що «зачате Сильвестром діло продовжувалося в Михайлівським [Видубицьким] монастирі принаймні до кінця XII в.»—кінцева похвала свідчить про се. Я вважаю се вповні вірною гадкою. Але коли прийняти існування такого упорядкованого, постійного літописання в Видубицьким монастирі протягом цілого століття — літописної школи і традиції, так би сказати, тим самим доволі трудно говорити, що основою того літопису, який тут вівся, лягав то літопис переяславський, то володимирсько-суздальський абощо. Очевидно, можна б говорити тільки про відомості, котрими доповнювався той матеріал, який збирався в сім монастирі.

перед сеї справи¹. Літературний дослід українського літописання XII—XIII в., і спеціально — великої київської збірки 1200 р., вимагає передвступної філологічної роботи, котрої над ним досі не переведено, а без приготовчих студій рукописів, мови, стилю не можна досягнути тут ніяких позитивних, непохитних результатів. При недостатчі таких студій і наш літературний розбір, як я вже зазначив, неминуче мусить бути теж побіжним і в значній мірі гіпотетичним.

З сими застереженнями перейдемо тепер Київський літопис 1200 р. як збірку літературного матеріалу, як наш літературний архів XII в., так як Сильвестрова збірка 1116 р. являється таким архівом XI в.

З такого погляду перша третина сього літопису 1200 р., між рр. 1110 і 1146, менше важна, особливо її вступна частина, до початків боротьби Мономаховичів з Ольговичами. Маємо тут переважно відірвані річні записки, то зовсім короткі, то трохи довші, такі, що переходять в маленькі повісті, але переважно доволі загальні, шаблонні, позбав-

¹ Автор начеркує такий образ київського літописання в XII в.: «Уже в першій пол. XII в. в Києві ведеться одночасно кілька літописів, а саме: «Перша київська літопись», яку почали вести зараз за «Повістю врем. літ», «Друга київська літопись» і київські Софійські записки. В 1174 р. твориться в Києві літописний звід, основою котрого лягла «Перша київська літопись», а крім того, ввійшов туди й інший, не київський матеріал; сей звід найдокладніше відбився в зводах редакції Поліхрона (як тверський і Львова). Але звід 1174 р. скоро був наново оброблений, сполучений з київськими софійськими записками та іншим, не київським матеріалом: відбиття сього зводу бачимо в зводах північної редакції (як Лаврент. і Радзивілів.) В 1198 р., або скоро потім, «Друга київська літопись» була сполучена з другою редакцією київського зводу 1174 р. (як Лавр. й ін.); сей київський звід ліг основою полудневої редакції (як Іпат.). — «Русские летописные своды и их взаимоотношения», Братіслава, 1992, с. 88.

Про «Другу київ. літопись» автор нічого не сказав ближче: які докази її існування, в яким обсягу і в яким часі. Дата 1174 р., як закінчення одного київського літопису, власне, оповідання про пограблення Києва Ярославом, мене не переконує, бо я бачу продовження сеї історії в дальшій звістці про переговори Ростиславичів з Андрієм, перервані його смертю (Іпат. с. 394), а з літературного погляду повість про смерть Мстислава Ростиславича під 1178 р. правдоподібно належить тому ж перу, отже, між 1174 і 1178 рр. не бачу перерви. Присутність переяславського літопису в таких розмірах, які надає йому автор (включаючи туди й оповідання про походи на половців під рр. 1185 і 1186), не відчувається в київському літописі. Висловлена Костомаровим і поновлена Шахматовим гадка, що деякі записки могли бути дописані до Сильвестрова літопису в Переяславі, де Сильвестр був єпископом в рр. 1118—1123, розуміється, можлива, але специфічно переяславського в них дуже мало, і ті переяславські звістки, які стрічаємо в київському літописі, могли бути записані і в Видубицьким монастирі. Переяславський літопис зостається слабо обгрунтованою гіпотезою.

Лені характеристичних прикмет стилю, настрою, індивідуальних подробиць, які дали б можливість судити про їх походження і авторство. Ті, які дають щось більше понад сухий факт, якесь освітлення і характеристику мотивів і діячів, виявляють велику доляльність до Мономаха і його династії; нема нічого, що б виявляло неприхильність або навіть критичне становище супроти них, навпаки, автори записок, коли беруться судити про вчинки Мономаха та його синів і наступників на київському столі: Мстислава і Ярополка — все роблять, щоб оборонити їх правду і право в конфліктах з іншими князями.

Напр., в оповіданні про війну Мономаха з Ярославом волинським, його зятем, а сином попереднього київського князя Святополка, очевидно, покривдженням і ображенням заходами Мономаха коло закріплення київського стола за своєю родиною, літописець не освітлює нітрохи мотивів, які водили Ярославом. Не знаходить навіть якогось слова милосердя для трагічної долі сього київського княжича, що впав під стінами свого міста з руки убійників-ляхів, правдоподібно, підкуплених, хто зна — може, Мономаховими ж агентами. Навпаки, він старанно обілює Мономаха, переносячи конфлікт з сфери політичної на ґрунт патріархальної родинної моралі: Ярослав, будши зятем Мстислава Мономаховича, показав непослух своєму старшині, і Бог покарав його за таку гордість, і з того дається така наука:

«З того, братие і дружино, розумійте, за ким Бог: за гордим чи за смиренным? Володимир ще в Києві був, збирав велике військо, і Богові моливсь на насильство й гордість Ярослава; Мстислава пустив під Володимир перед себе, а сам хотів іти по ним з усім військом. Але сталась велика поміч божа благовірному князеві Володимирові з його синами, за чесне життя його і за смирення його. Той бо молодий гордивсь проти свого стрія [Мономаха] і теж проти тестя свого Мстислава. А дивіться, братие, який і милостивий Бог — призирає і боронить смиренних і праведних. Гордим Господь Бог противиться, а смиренным дає благодать».

Описуючи конфлікт Мстислава з Всеволодом Ольговичем, що відібрав Чернігів у свого стрія Ярослава, котрому Мстислав присяг помагати і не поміг, літописець оповідає цілу історію про те, як київське духовенство розгрішило Мстислава від сеї присяги, щоб уникнути кривавої війни:

«Був в ті дні ігумен [монастиря] святого Андрія Григорій, давніше люблений Володимиром, шанований і Мстиславом, і всіми людьми його, — він то не дозволив Мстиславові встати війною за Ярослава, сказав: "Се тобі менше, аніж пролити кров християнську, коли, переступивши хрестне цілування, не встанеш на війну!" І зібравши собор ерейський, бо митрополита в той час не було, сказали Мстиславові: "На нас буде той гріх!" І Мстислав вчинив їх волю і відступив хреста [цілюваного] Ярославові, але плакався того всі дні життя свого».

Описуючи пізнішу війну Мстиславового брата і наступника на київській столі Ярополка з тим же Всеволодом, автор записки так оповідає її закінчення:

«Всеволод, почувши, що у Ярополка велике військо, злякався, а люде чернігівські підняли крик на Всеволода: "Ти хочеш тікати до половців, а волость свою дати на пагубу? то до чого потім будеш вертатись? Краще лиши своє високоуміє та проси миру. Ми бо знаємо милосердя Ярополкове, що він не радий кровопролиттю і Бога ради пристане на мир, бо він пильнує Руської землі!" Всеволод, почувши се, схаменувся і почав посилати до Ярополка, просячи у Ярополка миру. Ярополк же, як благий і милостивий владчею, маючи в серці страх божий, як і батько його мав страх божий, все розсудивши, не захотів кровопролиття, але зробив мир з ним»¹.

Сі записки, як бачимо, перейняті, з одного боку, церковним духом, а з другого — великою сторонничістю в освітленні подій з становища Мономахової династії, можуть справді походити з Видубицького монастиря, фундованого Мономаховим батьком. Очевидно, тут тримались тісні зв'язки з династією, яка не забувала його й потім, протягом всього XII і навіть XIII в. (Данило, Мономахів пра-праправнук, заїздив сюди в своїй прикрій дорозі до Орди і казав монахам собором молитись за нього). Натурально, що й записки провадились все в освітленні якнайкориснішим для сеї династії.

Панування Всеволода Ольговича, що по смерті Ярополка перехопив київський стіл у Мономаховичів, описане в ряді досить великих записок, доволі однотайно, хоч і ся частина (1140—6) поперебивана пізнішими вставками і різними записками. Таку вставку, напр., ми бачили вище — про війни Мстислава з половцями, з нагоди повороту половецьких князів². Дальше, під р. 1143, напр., читаємо коротку записку про весілля у Всеволода, визначну своїм правовірним, чернецьким ригоризмом, котрим вона сильно відбиває від інших записок літопису: «Приведе Всеволодъ за сына своего Святослава Василковну половецкого князя, и скупшася братья вся, и безбожнии Ляховъ; и пиша у Всеволода, и тако разидошася». Два роки далі читається історія Петра Власта («Петрка», як його зве наш літопис), що, будши в службі Володаря, видав свого патрона полякам; вона відкликується до попереднього («о немъ же бѣ в заднихъ лѣтъхъ писано»), чого в дійсності в сім літопису нема, а було, правдоподібно, в тім джерелі, звідки сю записку взято. Й інше под.

¹ Іпат. л., с. 207, 210, 216. Цитую тут і далі з вид. 1871 р.

² Див. в т. II, с. 228.

Те, що зостається по вилученню таких додатків і вставлених звісток та може вважатись основним оповіданням про події, як я вже сказав, має доволі одностайний характер. Оповідання доволі багате, детальне, одначе сухіше і стисліше в порівнянні з повістю про Ізяслава Мстиславича. Позбавлене церковних, християнсько-моралістичних метикувань, з одного боку, з другого — риторичних і артистичних прикрас. Відношення до правлящого київського князя Всеволода досить стримане; очевидно, автор не має ніяких симпатій до нього, ніде не проривається з якоюсь спочутливою, похвальною заміткою, як то ми бачили в попередніх записках в відносинах до Мономаховичів. Але і від різких відзивів, від підсування яких-небудь особливо ганебних мотивів йому він здержується. Взагалі оцінки подій переважно здержливі; не тільки суб'єктивні рефлексії, але й виразні вияви симпатій чи антипатій автора доволі рідкі. Нижче наведений буде уривок, для порівняння.

Тепер зазначимо, що записки з першої пол. XII в. часто в буквальній подібності, тільки в коротшій формі, повторюються також в Суздальському літописі, і то так, що се не можна звести до простого запозичення з Київського літопису, з тої редакції його, яку маємо, бо звістки Суздальського літопису, хоч загалом коротші, мають, одначе, не раз такі відміни або додатки, які показують, що взято їх з якогось іншого джерела. Се вказує, що була якась літописна збірка київських записок з першої пол. XII віку, теж компілятивного характеру вже, не одної руки, з котрої зачерпнули свій матеріал і наш Київський літопис і Суздальський.

З смертю Всеволода оповідання доволі непомітно переходить в те, що називатиму далі «повістю про Ізяслава» (Мстиславича), — найбільш цінну частину Київського літопису, і взагалі — одну з визначніших пам'яток нашої старої літератури і культури. Закорінена звичка трактувати наші літописні збірники як щось суцільне була причиною, що досі не було зроблене майже нічого, щоб по можливості зреставрувати сю пам'ятку в тих частях, які від неї заховались, та пізнати її як індивідуальний твір. Робота, щоправда, нелегка, вона повинна бути переведена, властиво, через усей літопис, аби відрізнити ті літературні твори, що ввійшли в його склад. З одного боку, мусить бути переведене порівняння текстів різних пізніших компіляцій, що дають цінні вказівки для відрізнення різних редакційних верств, з другого — філологічний розбір тексту, його лексики і складні, що кине світло на різницю в літературній манері різних авторів, почислених літописом.

Характеристичні прикмети стилю сеї «повісті про Ізяслава», на мій погляд, виступають виразно в оповіданні про в'їзд його до Києва після перемоги над Ігорем («Ізяславъ же възрѣвъ на небо и похвали Бога и силу животворящаго креста о таковой помощи его, с великою славою и честью въѣха в Киевъ, и выидоша противу ему множество народа, игумени съ черноризцы и попове всего города Києва в ризахъ, и приѣха къ Святой Софьи, и поклонися святой Богородици, и сѣде на столъ дѣда своего и отца своего»). Перед тим лежить нейтральна зона, яка не відрізняється скільки-небудь різко, з одного боку, від оповідань про Всеволода, з другого — від повісті про Ізяслава, бо, як побачимо нижче, дуже різких різниць в стилі сих дружинних повістей XII в. взагалі нема (а філологічних помічень, кажу, досі не переведено). Можливо, що повість про Ізяслава починалась, власне, покликанням його на київський стіл. Напр., те місце, що починається тепер в літописі словами: «И не угодень бысть Княномъ Игорьъ, и послашася къ Переяславлю къ Изяславу рекуче: "Поиди, княже, къ намъ, хочемъ тебе"» — се може належати вже до повісті. Але початок її, мабуть, відпав. Та й взагалі оповідання її про події першого року Ізяславового князювання чи, краще сказати, боротьби за Київ тепер так поперебиване додатками з другого джерела, писаного з становища Ольговичів, що місцями дуже нелегко розрізнити, щоби належить до повісті про Ізяслава, а щоби до сього другого джерела. Власливо — двох джерел, писаних з становища Ольговичів, бо оповідання про боротьбу Ольговичів, звернене головню проти їх братаничів Давидовичів, що вели супроти них доволі круту і нехарактерну політику, особливо Ізяслав Давидович, силуючись обстояти свою прерогативу, як старша лінія потомства Святослава, писане звичайним «дружинним стилем», треба ще відрізнити від виривків з історії убиства Ігоря Ольговича, написаної стилем житійним, агіографічним. Думаю, не без інтересу буде придивитися сьому комбінуванню паралельних повістей в нинішнім літописі: воно не тільки висвітлює нам складання літопису, але ілюструє й сю дружинну літературу, різницю в літературній манері, в настроениях і поглядах сих дружинних письменників. Для сього буде краще навести ці тексти в оригіналі.

Отже, як я згадав, історія князювання в Києві Ізяслава в нинішнім літописі розпочинає сей текст:

«И не угодень бысть Княномъ Игорьъ. И послашася къ Переяславлю къ Изяславу, рекуче: "Поиди, княже, къ намъ! Хочемъ тебе!" Изяславъ же, слышавъ и съвоупи вся своя, понде на нь ис Переяславля, вземъ молитву у святого Михайла [перейславської кафедри] у епис-

копа у Єфимья, и переиде Днѣпръ у Заруба. И ту прислашася к нему Чернии Клобуци і все Поросье, и рекоша ему: "Ты нашъ князь, а Ольговича не хочемъ! А поѣди вборзъ, а мы съ тобою!"

И поиде Изяславъ къ Дерновуму, и ту совокупишася вси Клобуци и Поршане. Томъ же мѣстѣ прислашася к нему Бѣлогородци и Василевци тако же ркуче: "Поиди! ты нашъ князь, а у Волговячъ не хочемъ быти". Тому мѣстѣ приѣхаша отъ Киянъ мужи нарекуче: "Ты нашъ князь, поѣди, Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничи [дідичнимъ володіннямъ]! где узримъ стягъ твой, ту и мы с тобою готови есмы!"

Изяславъ же събра вся на поли, и хрестьяны и поганяя, и рече имъ: "Братье! Всеволода есми имѣлъ въ правду [як] брата старишаго, за неже ми братъ и зять старѣй мене, яко отецъ. А съ сими [Всеволодовими] братами, котримъ той передав по собѣ Київъ] како ми Богъ дастъ и сила животворящаго креста: да любо си голову свою положю передъ вами, любо си нальзу столь дѣда своего и отца своего!"

И то рекъ, поиде на ньъ.

Сей текст, очевидно, належить до повісті про Изяслава; не дуже яскравий, він все-таки різними стилістичними подробицями (як отся «сила животворящаго креста» й ін.) вповні підходить до стилю повісті. Але слідом за наведеними словами наступає паралельний текст про покликання Изяслава киянами, стилістичної фактури і політичної орієнтації зовсім відмінної, очевидно, писаний прихильником Ольговичів і неприхильно настроєним до політики київської громади (властиво, її проводирів):

«Игорь же посла къ братома своимъ [Давидовичамъ] Володимиру [и] Изяславу и рече: "Стоита ли, брата, у мене у хрестномъ цѣловани?" Она же и въспросиста у него волостей много. Игорь же има вда и повелъ има понти к собѣ. Она же поидоста.

Игорь же позва Ульба и Ивана Войтишничъ [очевидно, вони тоді були на чолі київського боярства] и рече има: "Како еста были у брата моего, такоже будете у мене". А Ульбови рече: "Держи ты тысячу [найвищий уряд], какъ еси у брата моего держалъ".

Всекозненный же дьяволъ, не хотя любви межю братьею, и вложи в сердце злымъ съвѣтомъ Ульбови тысяцкому [и] Иванови Войтишничю, иже свѣща ста свѣтъ золь съ Кияны на князя своего [Игоря]. И почастася слати къ Изяславу Мьстиславичю рекуче: "Поиде, княже, вборзъ! идета ти Давыдовича Игореви в помочы!" Иже бяху велику честь приямали отъ Всеволода и отъ брата его, ти же почаша лестити подъ княземъ своимъ!

Изяславъ же Давыдовичъ ѣха вборзъ. Цѣловаль бо бяше крестъ у святого Спаса [в чернігівській кафедрі] съ братомъ с Володимиромъ къ Игореви и къ брату его Святославу. Єпископъ же черниговський Оюфрій прозвигеромъ своимъ рече: "Аще кто сего крестного цѣлования съступитъ, а проклятъ будетъ господьскими 12 празниками!" И по малъ же дний съступиста Давыдовича крестного цѣлования¹.

¹ Сей уривок виглядає як вставка, яка розбиває історію зради князя Ігореві, розпочату в попереднім фрагменті і продовжену нижче. Слова нижче: «о нихъ же переже рекохомъ», мабуть, додані з огляду на перебіг оповідання сею вставкою.

Начальници же быша свѣту злomu, о нихъ же переже рекохомъ: Ульбъ тысячкою же, Иванъ Войтишичъ и Лазарь Соковъскый, а въ Святослави полку Василь Полочанинъ и Мирославъ Хиличъ внукъ. И совокупиша около себе Кияны и свѣщашася, како бы имъ возмоши перельстити князя своего. А къ Изяславу послаша рекуще: "Поиди, княже! Свѣщали ти ся есмы рекуще с Кияны: хочемъ поринучи стягъ побѣгнути с полкомъ своимъ въ Киевъ". Къ Игореву же и къ брату его Святославу почаша лестью молвити рекуще: «Поѣди противу Изяславу!»

Игорь же съ братомъ Святославомъ възрѣвши на небо и рекоста: "Изяславъ цѣловаль крестъ к нама, яко не подѣзрѣти Києва [не претѣдуватъ]".

Дальший уривок я вважаю фрагментом повісті про Ізяслава, судячи по нейтральності тону і деяким стилістичним прикметам («многое множество»):

«И прииде Изяславъ ко валови идѣже естъ Надово озеро у Шелова борку, я ту ста полкы подлѣ валъ съ сыномъ своимъ Мьстиславомъ. Кияне же особно сташа въ Олговы могилы, многое множество. Стоящимъ же еще полкомъ межи собою и видивъ Игорь [и] вси его вой, оже Кияне пославшеся и пояща у Изяслава тысячкою и съ стягомъ и приведоша и къ собѣ. И потомъ переѣхавше Берендичи чересь Лѣбѣдъ и взяша Игоревы товары передъ Золотыми вороты и подъ огороды».

Дальший уступ не розвиває сеї ситуації, яка вже, властиво, стала для Ігоря критичною, але повертає оповідання ще раз назад, до зради, Уліба й Івана Войтишича, про котре говорила повість прихильника Ольговичів:

«И то видивъ Игорь рече брату своему Святославу и сыновцю своему Святославу Всеволодичю: "Поѣдите, братѣ, въ своя полкы, а како ны с ними Богъ росудити!" И Ульбови тысячкому своему и Иванови Войтишичю такоже рече: "поѣдита въ своя полкы!"¹ И приѣхавъ Ульбъ въ свой полкъ, такоже Иванъ, и поверга стягы и поскочи къ Жидовскимъ воротомъ».

Історія київської зради, з своїм «всекозненимъ дьяволомъ», як бачимо, досить сильно відбиває від дружинної повісті; правдоподібно, вона належить до мученицької повісті про Ігоря, дуже характеристично скомбінованої з повістю про Ізяслава, особливо в історії убийства Ігоря киянами, що потім зосталось особливо дражливим моментом в пам'яті про тодішні події. Кияне вбили Ігоря в роздраженню на нову зраду Давидовичів, що наново підішмала війну з чернігівськими князями. Хотіли, очевидно,

¹ Коли кияне вже взяли собі тисяцького від Ізяслава, й Ігор то «видивъ», то не було вже що послати Ульба до його полку, він там не мав що робити. Ся непослідовність теперішнього оповідання вказує на сполучення двох різних текстів: не послідовність, а положення поруч себе двох різних представлень того самого моменту.

тим положити край претензіям чернігівських князів, які закаламучували київське життя. Думали, мабуть, налякати їх такою нечуваною в тодішніх відносинах розправою над князем, та ще й черцем (Ігор, розхорувавшись й стративши надію на життя, перед тим постригся й жив в монастирі). Але вороги Ізяслава зложили вину сього інциденту на нього і зробили з помсти за убийство «святого мученика» нове гасло боротьби за Київ. Відси бажання повісті про Ізяслава вигородити його, довести повну непричетність його до убийства. А з другого боку, розмальовування святості і мучеництва Ігоря в писаннях ворогів Ізяслава і Мстиславичів. Пізніший редактор літопису, очевидно, рівно далекий від завзяття обох партій, скомбінував обидва джерела без усяких застережень, положивши поруч себе паралельні місця, перейняті цілком протилежними тенденціями:

«Въ тоже веремя¹ Ізяславъ посла Киеву къ брату своему Володимиру — того бо бяшеть оставилъ Ізяславъ в Киевѣ — и къ митрополиту Климови, и къ Лазореви тысяцкому, и рече имъ: "Созовите Князны на дворъ къ святѣй Софьи, ать мой посоль молвить рѣчь мою к нимъ, и скажетъ лъсть черниговскихъ князий".

Княномъ же всимъ съшедшимся отъ мала и до велика к святѣй Софьи на дворъ, вставшимъ же имъ въ вѣчи, и рече имъ Ізяславъ посоль: Цѣловаль вы князь свой!² Язь бяхъ вамъ явилъ: се удумаль есмь со братомъ своимъ Ростиславомъ, и съ Володимиромъ [и] съ Ізяславомъ Давыдовичема понти на стръя своего на Гюргя, и васъ есмь съ собою вабилъ. И вы мнѣ есте рекли: "Не можемъ на Володимире племя на Гюргя [вар.: на Володимерича Юрья] руки възнати, но оже на Ольговича, хотя и с дѣтми идемъ с тобою!"³ Се же вы являю: се Володимерь Давыдовичъ и Ізяславъ, и Всеволодичъ Святославъ, омуже азъ много добра створихъ, цѣловали ко мнѣ крестъ, нынѣ же цѣловали потай мене крестъ къ Святославу Ольговичю, а къ Гюргеви ся послали, а надо мною лъсть учинили: хотѣли мя любо яти, любо убити, про Игоря. Но Богъ мя заступилъ и крестъ честный, егоже ко мнѣ цѣловали. Нынѣ же, братье Княне, чего есте хотѣли, чимъ ми ся есте обѣчали: пондите по мнѣ к Чернигову на Ольговичи! Доспѣвайте отъ мала и до велика, кто имѣеть конь, кто ли не имѣеть коня, то в лоды! Ти бо (Ольговичи) суть не мене одного хотѣли убити, но и васъ искоренити!"

Княне же рекоша: "Ради, оже ны Богъ тебе избавилъ отъ великия лъсти, братью нашу! Идемъ по тобѣ и с дѣтми, акоже хоцещи!" И рече единъ человекъ: "По князи своемъ ради идемъ. Но первое о семь

¹ Сі слова, можливо, вставлені редактором літопису для зв'язку.

² Дали слідує «рѣчь» (послання) Ізяслава до князя.

³ Київська громада, не бажаючи усобиці між Мономаховичами, на котрих дивилась як на свою династію, відмовила була Ізяславу своїй участі в задуманім ним поході на Юрія, разом з Давидовичами: заявила охоту помагати на Ольговичів, взагалі на чернігівських князів, але не на Мономаховича Юрія. Коли тим часом вияснилось, що Давидовичі пристали до Юрія і його союзника Святослава, Ізяслав рішив наперед порухатися з ними і завізав князя, щоб сповнили своє слово.

промыслимы: акоже я преже створиша прѣ Ізяславъ Ярославичъ, высъкше Всеслава ис поруба, алия они, и поставиша князя собъ, и много зла бысть про то граду нашему, а се Игорьъ, ворогъ нашего князя и нашъ, не в порубъ, но въ святѣмъ Федорѣ! А убивше того к Чернигову пондемъ по своємъ князи! Кончанмы же ся с ними!" Тоже слышавше народъ оттолъ пондоша на Игоря в святѣй Федоръ.

И рече имъ Володимиръ: "Того вы братъ мой не вельъ! Игоря блюдутъ сторожи! А мы пондемъ къ брату, якоже ны вельъ!" Рекоша Княне: "Мы вѣдаемъ, оже не кончатн добромъ с тѣмъ племенемъ ни вамъ ни намъ коли любо!"

Митрополитъ же възбраняше, и Лазоръ тысяцкой, и Рагуило Володимиръ тысяцкой, како быша не убили Игоря. Они же кликнуша и пондоша убивать Игоря. И Володимиръ всѣдъ на коня погна. И народи идяжу по мосту, онъ же не мога ихъ минути, увороти коня направо, мимо Глѣбовъ дворъ, и ускориша [випередили] Княне передъ Володимиромъ».

Се оповідання повісті про Ізяслава, з її характеристичними прикметами: широким, багатим в фактичних подробицях і скупим на психологічне мотивування, многословним, чи краще — щедрим на слова розповіданням, з виразною тенденцією вигородити в сім інциденті Ізяслава і його прихильників (Володимира, митрополита і т. д.). Тепер наступає уривок з Ігорової страсті, з характеристичною манерою агіографічного шаблону. (Завважити до речі, що в тім прототипі літопису, з котрого черпав нинішній київський літопис і нинішній суздальський, сих вставок з Ігорової страсті не було, нема їх сліду в коротких витягах компіляції мніха Лаврентія; очевидно, вони були вложені пізнішою рукою, може навіть останнього редактора літопису).

«Игоръ же услышавъ поиде въ церковь святаго Федора и въздохнувъ из глубины сердца скрушеномъ смиреномъ смысломъ и прослезився, и помяну вся Іовова, и размышляше въ сердци своємъ тако: "Толыки страсти и различная смерти на праведники находили суть, и како святѣи пророци, апостоли съ мученикы вѣчашася и по Господъ крови свои прольяха, и како святѣи священномученици, преподобнии отци многыя напасти и горкыя муки и различныя смерти прияша, искушени бывше отъ дьявола, яко злато в горниль, иже молитвами, Господи, причти мя избраномъ твоємъ стадъ съ десными овцами! И како святѣи правозѣрнии цари прольяха крови своя, стражюще за люди своя. И еще же Господъ нашъ Исусъ Христосъ искупи мира отъ прельсти дьяволя честною кровию". И тако глаголя тѣшашеться, и пакы глаголашеть: "Ты, Господи, прири на немощь мою, и живъ смирение мое, и злую печаль и скорбь, одержащую мя нынѣ, да на тя уповаю стерплю! Ты бо, Спасе, глаголашь еси: Вѣруя в мя еще умереть, живъ будетъ въ вѣкы. И о всихъ сихъ благодарю тя, Господи, яко смириль еси душу мою! И сподоби мя прити на свѣтъ отъ темнаго и суетнаго и маловременнаго сего вѣка, и въ царствни твоємъ причастьника яви мя нетлѣнныхъ твоихъ и неисповѣдимыхъ благъ съ всими праведными, угрожими тебе, Господи! И се нынѣ аще кровь мою прольють, то мученикъ буду Господу моему!"

Они же [Княне] устремилася на нь яко звѣрье сверѣпцѣ и похытища его на обѣднии въ церкви святаго Федора, и манатью на немъ

оторгоша. Онъ же рече имъ: "О законопреступници, врази всея правды, Христовы отьмьници! Почто яко разбойника хочете мя убити? Аще крестъ цѣловали есте ко мнѣ, рекуще, яко имѣти мя собѣ княземъ, нынѣ уже и всего того не помянулъ быхъ, зане сподобилъ мя Богъ мнишскій чинъ въсприяти!"

Лукавий же нечестивый сборъ болѣ въпяше глаголя: "Побѣйте, побѣйте!" И тако изъ свитки изволокоша, и онъ велми възъгласивъ рече: "О оканыши, не вѣсте ся что творяще! Се бо творите невѣдннемъ! Аще и все тѣло мое наго оставите, [нічого то] — нагъ бо издохъ изъ чрева матери моя, и нагъ отъиду тамо!" И то ему глаголющю и емше поведоша изъ монастыря .

Від сього напушистого «страстнѣго» оповідання виразно відбиває той фрагмент, що зараз наступає по нѣм і належить, очевидно, до повісті про Ізяслава (як показує не тільки тенденція його, але й порівняння з текстом Суздальського літопису, де він теж читається, тільки дещо в відмінній парафразі). Ігор не глаголає в нѣм мученичеськими текстами, а просто й натурально, як могла проговорити людина в руках схвилюваної юрби:

«И срѣте ѿ Володимиръ въ вратѣхъ монастырськихъ, и рече Игорьъ възря на нь: "Охъ, брате, камо мя вѣдуть?" И скочи Володимиръ съ коня и огню и коръзномъ [накрив своїм плащем], река Кляномъ: "Братъ моя, не мозите сего створити зла, не убивайте Игоря!" И доведе Володимиръ воротъ матери своея, и ту начаша Игоря убивати, и удариша Володимира бьуче Игоря, Михаль же видъ то и скочи с коня, хотя помочи Володимиру. Володимиръ же вмча ѿ во дворъ матери своея, Игоря хороня, и затвори ворота,* а Игоря пусти на Кожюховы сѣни¹. Бьуче же Михаля отторгоша хрестъ на немъ и с чельми, а в немъ гривна золота. *И выломиша ворота и вшедше въ дворъ уаръша Игоря на сѣнѣхъ. И разбиша сѣни о немъ, и сомчаша ѿ с сѣней и ту убиша ѿ конецъ всходовъ²»

В нинішній редакції Київського літопису остання фраза заступлена фрагментом з Ігорового житія, який знов повертає назад оповідання:

«Толіку же множеству убивающимъ Игоря и пригна Володимиръ Мьстиславличъ, и скочи с коня, разгнавъ люди, паде на Игоря. И тако Игорьъ вѣста и винде въ дворъ Мстиславль. И тако людье яша Володимира и хотъша убити про [замість] Игоря. И тако из народа стояще и възъоша Игоря, вбѣгша въ Мстиславль дворъ. И тако народъ двигнушася и выломаша ворота. И тако побнша. Игорьъ же побнваемъ рече: "Владыко, въ руцѣ твои предаю духъ мой! прими в миръ твой душу мою!" Безаконнии же немилостивни побнвшѣ ѿ отъинудъ тѣло его наго оставиша. И повергъше ужемъ за ноги уволочиша. И еще живу ему, ругающеся царьскому и священому тѣлу и волокоша ѿ сь Мьстиславля двора чересъ Бабинь торжекъ на княжъ дворъ, и ту прикончаша ѿ. И тако скончаша ѿ, Игоря князя, сына Олгова. Бяшетъ бо добрый поборникъ отечества своего, въ руцѣ Божии преда духъ свой и съвлекъся ризы тлѣннаго челоувѣка и въ нетлѣнную и многострастную ризу оболкъся Христа, отъ негоже и вѣнчася въсприемъ мучения нетлѣнный вѣнецъ²».

¹ Означені звѣздкамн слова взяті з Лавр.

² Іпат., с. 245—9, Лавр., с. 301.

Не так густо й інтенсивно, але в тім же роді поперебивана різними сторонніми додатками, то нейтральними, то орієнтованими на Чернігів і Суздаль, продовжується повість про Ізяслава далі. Характеристику її полишаю до дальшого розділу. Тут завважу тільки, що кінець її губиться в літописі також непомітно, як і початок. Через те, що редактори літопису й перед тим засипали її посторонніми текстами, дуже трудно зміркувати, де вони зовсім перестали з неї черпати, або вона закінчилася. Останній рік князювання Ізяслава, напр., виповнений записками, котрі до неї, по всякій правдоподібності, не належать; останнє оповідання, яке має досить характеристичні прикмети сеї повісті,— се історія походу Ізяслава на Галичину в 1153 році. Коротка звістка про смерть Ізяслава і посмертна його характеристика, хоч симпатична для нього, не належать, очевидно, до повісті. Досить натомість подібний до неї вигляд, але не яскраво характеристичний, має просторе оповідання про київські події безпосередньо по смерті Ізяслава: прихід до Києва Ростислава і утечу його назад до Смоленська.

Ряд ширших записок, котрі читаються потім про події київські, чернігівські й інші, з ними зв'язані, держаний в тім загальнім, середнім стилю, котрий можна назвати дружинним стилем XII в., взірці його побачимо ще нижче. Руки спеціально автора повісті про Ізяслава в них не видно, і нічого суцільного, характеристичного в них теж не помічується. «Руку», чи манеру, видно аж в посмертній характеристиці Ростислава під р. 1169. Нею відкривається серія таких характеристик князів сеї родини, що йдуть відси до кінця літопису, після Ростислава, його синів Святослава, Романа, Мстислава, Давида і декотрих інших князів, з певними улюбленими виразами, *Losi comites*, в тім роді як «приложися къ отцемъ, отдавъ обьщій долгъ, егоже нѣсть убъжати всякому роженому». Може бути, що сю однастайність збільшила і редакторська рука, яка потім перейшлась по сих характеристиках, поробивши виразні вставки. Така вставка ясно дає себе пізнати в характеристиці Ростислава, вона настільки цікава своїм змістом і стилем, що варта приглянутись сим двом текстам, основному і доданому:

«Того же лѣта исходяча¹ поїде Ростиславъ Новгороду, занеже не добръ живяху Новгородци съ Святославомъ сыномъ его. И приде Чичерську к зяти Олгови — то бо бѣ Олегъ ждал его, с женою. И позва

¹ Ся фраза, правдоподібно, зміненна, як звичайно, при редакції. Іпат., с. 361.

Олеґь Ростислава на обѣдѣ, и бысть радость велика въ тѣ день межѣ ими. Олеґь же многи дары вдасть Ростиславу, и дчи [донька] ему вда многи дары. На утрин же день възва Ростиславъ к собѣ Олга и дчерь и паче болшими дары учредивъ всихъ иде Смоленську. И начаша ѿ срѣтати лутшии мужи Смоленяны за 300 версть. И затѣмъ усрѣтоша ѿ вници. И затѣмъ усрѣте ѿ сынъ Романъ и епископъ Мануилъ и Внѣздъ, и мало не весь градъ изиде противу ему. И тако велми обрадовашася вси приходу его, и множество даровъ подаяша ему. И оттудѣ [иде] въ Торопечъ. И оттудѣ посла сыну Святославу Новгороду, веля ему възвѣхати противу собѣ на Луки. Бѣ бо уже Ростиславъ нѣ здравуя велми. И ту снимашася на Лукахъ съ сыномъ и с Новгородци. И цѣловаша Новгородци крестъ к Ростиславу на томъ, якоже имѣ имѣти сына его собѣ княземъ, а иноґо князя не искати, оли ся с нимъ смертью розлучити. И много даровъ взя у сына и у Новгородецѣ и оттуду възвратиса Смоленську.

Видѣвши же Рогнѣдъ, сестра его, велми изнамагающа брата, и нача молитися, велячи ему лечи [бути похованим] Смоленски въ своемъ ему зданыи [новѣй кафедрѣ смоленскѣй]. Онъ же рече еѣ: "Не могу вде лечи, повезите мя Киеву. Аще мя Богъ отъиметь на пути, то положите мя въ огни благословенья у святого Федора. Аще ми Богъ отъдасть болезнь сю, молбами пречистыя его матере и святого отца нашего Федосѣя печерьскаґо монастыря игумена, то постригуся въ Печерскомъ монастыри".

Тут наступае пізнѣша вставка, написана, очевидно, на основѣ усноѣ київської традиції, де факт, що Ростислав не постриґся в черці, мабуть, служив аргументом в дебатах на тему про передсмертне постриґження — належить його похваляти, чи ні:

«Єгда отходя житья сего маловременнаґо и мимотекущаґо, молвяше Семіоновѣ попови, отцю своему духовному: "Тобѣ въздати слово о томъ къ Богу, занеже възборони ми отъ постриґження". Молвяше бо Ростиславъ часто то слово къ игумену печерьскому Поликарпу: "Тогда, игумене, взяхъ мыслъ отъ постриґження, єгда же прииде ми вѣсть изъ Черниґова о Святослави смерти Олґовича". Молвяше же и то всегда къ игумену: "Постави ми, игумене, келью добру! Боюся напрасныя смерти, а [зрештою] что си о мнѣ Богъ устроишь, и ваша молитва!"

Уставилъ же бѣшесть и сю добродѣтель в собѣ: у великий постѣ, въ всякую субботу и в недѣлю сажаше на обѣдѣ у себѣ 12 чернѣца, третѣнадцатъ игуменъ Поликарпъ. И тако тыхъ накорми, на тшихъ [не з порожніми руками] отпушаше. Самъ же по вся дни недѣли причащанне ямаше, слезами омывая лице свое и въздыханнемъ частымъ смиряя себе, и стонанне отъ сердца своего испущая, всимъ видящимъ его в толицѣ смиреннѣ стояша, и тако не можаху удержатися отъ слезъ. Єгда же скончешаше весь постѣ, и тако учрѣжаше всю братью печерьскую. Великую любовь ямаше къ святымъ Богородици [патронци Печерьскаґо монастыря] и къ святому отцю Феодосью¹.

И то повѣствоваше с Поликарпомъ по вся дни: "Хотѣлъ быхъ свободитися отъ маловременнаґо и суетнаґо свѣта сего и мимотекущаґо и многмятежнаґо житья сего, еже предѣ възпоминахъ ти!" Онъ же

¹ Сей цікавий з побутового погляду екскурс має, очевидно, пояснити, коли і в якій обстановці проходили розмови Ростислава з Поликарпом про постриґження.

ему тако молвяше: "Вамъ Богъ тако велѣлъ быти: правду дѣяти на семь свѣтъ, въ правду судъ судити и въ хрестномъ цѣловании вы стояти!" Ростиславъ же рече: "Отче, княженне и миръ не можетъ безъ грѣха быти, а уже есмь былъ немало на свѣтъ семь. А хотѣлъ быхъ поревновати якоже и вси правовѣрнии цари...". И тако ему провѣстящю с Поликарпом игуменомъ, и рече ему игумень: "Аще сего желаеши, княже, да воля божия да будетъ!" Ростислав же слышав отъ игумена, положи въ сердци своемъ, рекъ ему: "Пережду и еще мало время — суть ми орудьца". И тако ему бесѣдовавши с нимъ и благословивъ его отпусти ѱ.

Редактор, що увів сей побожний екскурс, зв'язав його з старим текстом стереотиповим: «Мы же не преднее възвратимся». По сій фразі продовжується історія передсмертної подорожі Ростислава:

«И поидоша с ним из Смоленска, а уже ему велми изнемогающю. А и бы [сть] в сель в Рогнѣдинѣ в Зарубѣ и нача молвити Иванкови Фроловичю, покладнику своему, и Борисови Захарьичю: "Взовита ми Семіона попа, ать [нехай] створить молитву!" А самъ въздѣвъ руцъ свои нача молитву творити, зря къ иконѣ святой Богородици:

Пречистая Богородице,
вышши еси ангель, архангель, всея твари честнѣйши,
помощнице обидимымъ,
ненадѣющимся надѣяние,
сиротамъ заступнице,
убогимъ кормительнице,
печальнымъ утѣшение,
грѣшнымъ спасение,
хрестьяномъ вснмъ поможенне!
Милостива еси, Госпожа,
милостью своею помилуй мене, грѣшнаго раба своего Миханла,
ризою честною зашити
и умоли воплощшагося ис тебе Бога!
Препояши мя силою свыше на невидимыя и видимыя враги!
Всемиловитая владычице Богородице,
въздвигни мя изъ глубины грѣховныя,
и просвѣти ми очи сердечныя,
и спасения сподоби мя грѣшнаго раба своего, —
яко держава Христа Бога нашего съ Отцемъ и Сыномъ и Святымъ
Духомъ.

И възрѣвъ на икону самого творца, нача глаголати тихымъ гласомъ слезы испущая отъ зѣницю: "Нынѣ отпускаеши раба своего, владыко, по глаголу твоему, с миромъ..." И бѣ видѣти слезы его лежачи

¹ Я опустил в текстѣ дальші побожні міркування, вложені в уста Ростислава; навожу їх тут в перекладі як небезіntересний вираз аскетичного світогляду: «Хотів би я поревнувати, як усі правовірні царі — пострадали і одержали нагороду від Господа Бога свого; як святі мученики — пролили кров свою і одержали вінці нетлінні; як святі отці — умучивши тіло своє постом, вузьким і тісним путем ходивши, дістали царство небесне; як і про самого правовірного царя Константина чув я, що він казав: «Коли б я знав, що такий почесний чин чернецький, що він з ангелами безпосередньо приступає до престолу Господня, — зняв би я вінець і пурпур». Звертаю увагу на ритм сього тексту.

на окранью его яко женчюжная зерна. И тако отирая слезы убрусцемъ усле мѣсяца марта въ 14, а въ 21 вложенъ бысть въ гробъ у святого Феодора, въ отни ему [батьковім] манастыри, приложивъся къ отцемъ своимъ».

Манерою своєю сю повість нагадує пізніше оповідання про смерть Святослава Всеволодовича, під 1194 р., правдоподібно, таки й написане на взірєць сеї повісті. З другого боку, деякі подібності має посмертна похвала Мономаху, що читається в суздальській збірці монаха Лаврентія (в Київському літописі натомість коротка і гарна в своїй ядерності характеристика)¹, і насувається питання, чи ся похвала, дуже загальна і небагата реальним змістом, дочеплена до первісної короткої записки, не являється таким же пізнішим морально-дидактичним твором, як наведена вставка про дискусію Ростислава з Полікарпом про чернецький чин².

¹ Задля цікавого стилю я наведу її в оригіналі (Іпат., с. 208):

«Преставися благовѣрный князь — христілюбивый и великий [«князь всея Руси», мабуть, пізніший додаток] Володимиръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю аky солнце лучи пушая. Егоже слухъ проиже до всемъ странамъ, наипаче же бѣ страшєнь поганымъ, братолюбєць и нищєлюбєць и добрый страдалєць за Рускую землю. Сєго преставленне бысть мая въ дєсятыйнадєсятъ. И спрятавше тѣло его положиха у Святой Софѣе, у отца Всеволода. Святитєль же жалєщєся шлєкахуся по святомъ и добромъ князи; весь народъ и вси людєе по немъ плакахуся, якоже дѣти по отцю или по матери. Плакахуся по немъ вси людєе, и сынове его и внуци его [перечислення імен його євнів, мабуть, додано потім]. И тако разидошася вси людєе с жалєстєю великою, такожде и сынове его разидошася каждо в свою волєсть с плачємъ великомъ, идѣже бѣше комуждо ихъ раздаяль волєсти».

² Її вистанє навести в перекладі: «В літо 6633, індікта третього літа, преставися благовѣрный і великий князь руський Володимир, син благовѣрного батька Всеволода, украшений добрими звичаями (норовы), прославленный побѣдами. Його імені трепетали всі краї, і по всіх землях пройшов слух про нього. Бо він усею душею любив Бога. Ми теж думаємо, що любимо Бога, але тоді покажемо, що любимо Бога, коли постараємось сповнити його заповіді. «Бо хто любить мене,— рече,— той захує мої заповіді». Сей же чудесний князь Володимир старався сповняти заповіді, і страх божий завсїди мав в серці і пам'ятав слово Господнє, що рік: «З того пізнають всі люде, що ви мої ученики, коли любитимете одно одного», і се: «любіть ворогів ваших і добре творіть ненавидящим вас». І Бог всіх, хто зло мислив на нього, дав йому в руки; тому що він не заносився, не величався, а все на Бога покладав, і Бог покоряв під ноги його всіх ворогів; він же, сповняючи заповідь божу, добро творив і відправляв з дарунками. Милостив він був над усяку міру, споминаючи слово Господнє, що каже: «Блаженні милостиві, вони помилувані будуть», і се: «Блажен хто пам'ятає про нішого й убогого: в лютий день спасє їх Господь». Тому не жалував майна свого, роздавав тим, хто потребує; церкви будував і прикрашав; дуже сильно шанував чернецький чин і попівський, подавав їм усе потрібне, приймаючи [за те] їх молитву. Велику віру мав для Бога, і для

В деяких посмертних характеристиках сеї серії виступає сильніше нота дружинна, ніж церковна. Найбільш інтересне оповідання — про Мстислава Ростиславича, буде подане далі, в зв'язку з повістю про конфлікт Ростиславичів з Андрієм, 1174 р. Але аналогічні ноти проступають і в інших посмертних записках сеї серії. Напр., характеристика Ростиславового сина Святослава під 1172 р. характеристично об'єднує прикмети обох категорій:

«Сеї благовірний князь Ростиславич Святослав прикрашен був всяким добродійством. Був хоробрий на війну і любов мав до всіх. Особливо пильний був на милостиню. Монастирі наділяв і ченців потішав. І мирські церкви наділяв і попів. І весь святительський чин гідно і часто шанував. Мав в честі дружину, і майна не жалував, не збирав золота й срібла, але давав дружині, а інше — на користь душі своєї. Приложивсь к отцям, віддавши спільний довг, котрого не втекти нікому родженому».

В ширшій повісті про смерть Давида дослівно сі ж компліменти зв'язані з оповіданням про побожне розстання з життям, в тім же стилі, що Ростиславове:

«Сеї благовірний князь Давид зростом був середній, образом гарний, всім добродійством прикрашений... Був кріпкий на війну, все поривавсь на великі діла. Золота і срібла не збирав, а давав дружині. Любив бо дружину, а злих карав, як належить царям...»

Перейдім до інших епізодів.

Найбільш трагічний момент в житті Києва сього століття, перший конфлікт з Андрієм суздальським, не знайшов скільки-небудь яскравого освітлення в матеріалі, скомпільованім літописцями.

Оповідання про сам погром 1169 р. написано так здержливо, що не вгадаєш, чи се писав киянин, який старавсь не роз'ятрувати болючої рани, заданій релігійній, культурній і династичній єдності Півночі і Півдня, та «Володимеря племені» (Мономахового), котре київська громада хотіла бачити солідарним. Чи се слова суздальця, який при всім своїм суздальстві не міг не осуджувати такої немилосердної розправи з старою метрополією, з шановними святинями й монастирями, з нічим не повинною християнською людністю?

«Послав Андрій сина свого Мстислава на київського князя Мстислава Ізяславича з полками своїми з Суздаля з ростовцями, володимирцями, суздальцями, інших князів [послав] 11, і Бориса Жидисла-

своїх родичів — святих мучеників Бориса і Гліба. Тому й церкву прекрасну в ім'я їх побудував на Льті, де була пролита кров святого Бориса. Жалісливий був незвичайно, і такий дар мав від Бога, що коли входив до церкви і зачув спів, сльози пускав, і так з сльозми приносив молитву владці Христові. Тому Бог сповняв всі його прошення і літа його закінчив «в доброденстві». Лавр., с. 279—80.

вича [воеводу]: [пішов] Гліб Юрєвич з Переяслава, Роман з Смоленська, Володимир Андрієвич з Дорогобужа, Рюрик з Вручого [Овруча], Давид з Вишгорода і брат його Мстислав, Олег Святославич, брат його Ігор, Всеволод Юрійович і Мстислав внук Юрійів.

Під той час Мстислав послав був князя Михалка Юрійовича синові до Новгороду, з Бастієвою чадю. І була вість Рюрикові й Давидові, що Андрієвич і Роман недалеко ідуть з Смольнянами. І послали вони і вхопили Михалка за Межимостям, як ішов до Мозиря: Бастій вчинив тут зраду [льсть] Михалкові.

І зійшлися браття в Вишгороді, і прийшовши, стали на Дорогожичах під святим Кириллом, Федорової неділі, а другої неділі [великого посту] обступили весь город Київ. Мстислав зачинивсь у Києві, і билися з городом, і була битва кріпка звідусіль. Мстислав знемогав у городі, а берендичі й торжк зраджували Мстислава. Простояли три дні під городом і зійшлася дружина всіх князів Серховицею, кинулись долиною до них і почали обстрілювати ззаду Мстислава. Мстиславі ж почала мовити дружина: "Чого стоїш, княже? їдь з города! нам їх не перемогти!" І поміг Бог Андрієвичеві Мстиславі з братією, взяли Київ! Мстислав же Ізяславич побіг з Києва на Василів, і догонила його Бастієва чадь, стала стріляти в плечі йому, і багато забрала дружини ваколом нього. Взяли Дмитра хороброго (богатиря) і Олексу дворського, Сбислава Жирославича й Іванка Творимирича, Рода тивуна й інших багатьох. Він же зійшовсь за Унавою з братом Ярославом, і так пішли до Володамира.

Взят же був Київ місяця марта 8, в середу другої неділі посту. І грабували два дні весь город: Подолля і Гору, і монастирі і Софію і Десятинну Богородицю, і не було помилювання нікому нізвідки: церкви горіли, християн побивано, інших в'язано; жінок ведено в полон, силоміць розлучувано від мужів їх; діти ридали, дивлячи на своїх матірок. Взяли майна множество, обголили церкви з ікон, книг і риз, дзвони всі позносили — смольняне, суздальці, чернигівці, Олегова дружина, всю святиню забрали. Запалений був і Печерський монастир святої Богородиці, але Бог молитвами святої Богородиці заступив його від такої біди. І був у Києві у всіх людях стогін, туга і сум невтішний і слези безнастанні. Сталось же се через наші гріхи.

Мстислав же Андрієвич посадив у Києві на столі свого стрія Гліба, місяця марта 8. Гліб же віддав синові своему Володимирові Переяслав [де сам сидів перед ним], а Мстислав Андрієвич пішов до батька Андрія з честю великою.

Се оповідання входить в серію записок про події, зв'язані з Мстиславом Ізяславичем (одно з них, найбільш мальовниче, се його похід на половців, воно було наведене вище (т. II)). Може бути, що київське взяття органічно сюди таки й належить, тільки ретушоване рукою того ж Андрієвого прихильника, що в різних місцях подоповнював київські повісті різними подробицями про діла й подвиги сього героя. Поперебивані різними вставками, оповідання про події з кінця 1160-х років, можливо, складала одну довшу повість про Мстислава, яка кінчилась його смертю (в літописі під 1172 р.).

В кожному разі в нинішній формі повість про київський погром, чи її фрагмент, доволі різко відбиває своїм здержливо страждущим тоном від повісті про другий конфлікт

старої Русі з новим суздальсько-володимирським світом, котрого героєм виступає другий Мстислав, Ростиславич. Та написане далеко свобідніше і рішучіше з становища київських князів і взагалі українського світу, з певним пафосом, піднесеним тоном, продиктованим свідомістю рішучого контрасту двох світоглядів, двох моралей — патріархального дружинного братства і нового великоруського самовластя. Як сим змістом, так і стилем повість про конфлікт 1174 р. становить одну з найхарактеристичніших і найцінніших частин Київського літопису, і я наведу її далі в цілості, так само, як і повість про останні діла і смерть сього Мстислава, що підходить до неї своїм стилем і виглядає як її закінчення.

Крім дрібніших вставок, внесених партизаном володимиро-суздальських князів на прославлення сеї династії та її гегемонії, в сій часті є кілька більших оповідань, написаних з сього володимиро-суздальського становища. Се повість про ростовського єпископа Федора, властиво, його трагічний кінець — дуже загадкова єрархічна історія, котру Голубінський влучно толкував так, що сей нещасливий єпископ упав жертвою політичних амбіцій кн. Андрія. Услужне перо сею повістю мало вигородити свого патрона з сього неприємного інциденту, зложивши всю одіозність його на нещасливого єпископа, засудженого київським церковним судом на люті муки за непослух митрополитові. Автор напустив хмару побожних цитат і моральних фраз од писання, щоб замазати сю неприємну пригоду, яка, очевидно, дуже дебатувалась в церковних київських кругах — непочесно для кн. Андрія¹.

Далі — коротша повість про невдалу, але дуже руїнну і криваву війну Андрія з Новгородом, де сидів тоді Роман Мстиславич (пізніший галицький). Вона поставила Андрія в доволі немудре становище: люто знищивши край, величезне військо, вислане Андрієм, мусило ні з чим вернутись, і знов-таки услужне перо постаралось можливо благовидно представити се, як то Господь покарав новгородців за їх «злоє невѣръствіє» «рукою благовѣрнаго князя Анѣдрѣя».

Нарешті, простора повість про трагічну смерть Андрія, проредактована пізнішою рукою в агіографічному, мученичій стилі, очевидно, з заміром приготувити канонізацію сього громителя Києва.

(«Сей же боголюбивый князь не за други, но за самого творца, создавшего всяческая отъ небытья въ бытъе, душу свою положи — тѣмъ в память убьенья твоего, страсготерпѣче княже Андрѣю, удиви-

¹ Повість ся стоїть в київському літописі під р. 1172, в суздальському — під 1169. Про неї Голубінський I², с. 439 і дд.

шася небесныи вои, видяше кровь проливаему за Христа... ты же страстотерпче, молися ко всемогущему Богу о племени своемъ и сродницьхъ и о земль Руськой, дати мируи миръ!»).

Ся повість, по всякій очевидності, заступила місце коротшої звістки про смерть Андрія, котрою були перебиті заходи Ростиславичів коло повернення Києва, перехопленого у них, в їх конфлікті з Андрієм, їх братаничем, братом Романа. Зостались тільки, в виді коротких записок, початок і кінець сеї історії¹.

Подібне замінення коротшої звістки більшою повістю, теж обробленою в агіографічнім стилі, можемо ствердити на іншій випадку завдяки тому, що й замінене оповідання зосталося в складі літопису. Се була історія про те, як після суздальського погрому Києва половці задумали пограбити Подніпров'я, але се їм не вдалось, і княжата їх пограбили. Тому що половці при тім пограбили були маєтності київської церкви Богородиці Десятинної (фундації Володимира Вел.), забрали багато людей в неволю, і худобу, і потім були сильно погромлені, то сю історію представлено як спеціальне чудо Богородиці за те, що зачепили добро її «дому».

Сі прославлення чуда², одначе, зовсім явно і механічно дочеплені до повісті, держані в звичайнім дружиннім стилю сих половецьких повістей, і відклик автора в однім місці до того, яка битва з половцями була «преже в луцѣ моря», показує, що сей епізод належав до якогось ширшого аналогічного циклу³. Сю повість при редакуванні літопису включено в її склад, але з іншою датою, ніж була датована основна, коротша записка про сю подію. Не доглянувши сього, редактор лишив коротку записку поруч сеї повісті: записка в кодексах полудневої, волинської редакції стоїть під р. 1173, ширша повість під р. 1172; в пізнішій, суздальській редакції під р. 1169 і 1171. Обидві редакції розходяться в хронологізації сеї частини на два роки, се

¹ Іпат., с. 394: «В тоже время...» і с. 407: «тогда же пришелъ бжеть Роман...»

² Оповідання в літописі введено фразою: «В тоже лѣто чюдо створи Богъ я святая Богородица церковъ Десятинная в Києвъ, створи же то Матя Божия чюдо паче нашея надежа», с. 379. Такою ж фразою введена повість про еп. Федора, с. 377.

³ З того, що в сій повісті київська сторона Дніпра зветься «она сторона», виводили, що повість писана в Переяславі і належить до переяславського літопису. Але здається, що сторона орієнтована тут не з місця писання, а з місця акції: «Приде множество Половць, роздѣлишася: однии пондоша Переяславлю и стаха у Пъсочна, друзии пондоша по оной сторонѣ Днѣпра и стаха у Корсуни», «оной» тут значить «другий». Переяславець якби писав, щось би сказав, може, більше про тих половців, що були під Переяславом.

вказує, що хронологізація матеріалу робилась пізніше, і при тім вийшло замішання.

Вісімдесяті роки виповнені двома серіями оповідань, які в'яжуться в два паралельні цикли. Один цикл половецький, він починається під 1183 р. повістю про похід князів на половців¹ і тягнеться потім до самої смерті Святослава Всеволодича (1194) — сього «грозного великого князя київського», прославленого «Словом о полку Ігоревім» за свій мудрий і енергійний провід обороною Руської землі від поганих. Сюди входить звісна нам літописна повість про похід Ігоря Святославича 1185 р., і весь цикл держаний більше-менше в тім самім характеристичнім дружиннім стилі, весь захоплений інтересами пограничного добування, спорів та інтриг різних чорнокоблучьких ватажків та похваланнях половецькими трофеями.

Другий цикл — галицький. Його пролог — родинна трагедія Ярослава галицького — читається під р. 1173; більш густою, прагматичною серією ідуть потім сі галицькі звістки від смерті Ярослава 1187 р. і закінчуються поворотом на галицький стіл його сина Володимира під р. 1190. Вони особливо інтересні як можливі фрагменти галицької повісті. Правда, серед них записка про проповідь визволення Галичини з угорської неволі, підняту митрополитом, має всяку правдоподібність київського походження, і вона дала привід здогадуватись, що може і вся ця повість про перший галицький «мятеж» була списана в Києві. Се теж можливо, бо, з огляду на тісні родинні зв'язки діячів галицької трагедії з київською династією (Роман був зять Рюрика київського, Володимир — сестринич Всеволода суздальського, тодішнього старійшини), в Києві мусили тоді живо інтересуватись галицькими подіями. Знову ж за західноукраїнське походження сеї повісті промовляє те, що її фіналом виступає коротке слово про третій хрестоносний похід, котрого провідником виступив протектор Володимира галицького Фрідріх Барбароса. Воно, очевидно, переповідає сучасну німецьку легенду і скорше могло бути списане в Галичині, ніж в Києві.

З огляду історично-літературного інтересно, що ці записки об'єднані однією темою і манери, становлять певну заокруглену цілість, і нижче я її наводжу як одну з таких дружинних повістей, слово ж про хрестоносний похід, дуже цікаве з культурно-історичного становища, як один з

¹ Перед нею характеристична записка, чи коротенька повість, про смерть печерського ігумена Полікарпа і наставлення на його місце попа Василя, вибором братії. Своїм суто монастирським характером вона досить відбиває від загального тону літопису.

небагатьох відгомонів західноєвропейських подій в нашій письменстві, наводжу тут:

«Того року пішов цар німецький з усею своєю землею битися за гроб Господень. Проявив бо йому Господь ангелом: велів йому йти. І коли прийшли вони і билися кріпко з тими богостидними гарянами, Бог попустив гнів свій на весь світ, бо наповнилася вся земля злоб наших¹, і віддав місце святині своїй іноплеменникам. Сі ж німці як мученики святі пролили кров свою за Христа, з царями своїми. Се на них Господь Бог наш знаменами виявив: коли з них котрий був убитий іноплеменником, по трьох днях тіла їх з гробів невідомо забирались ангелом Господнім. То бачучи, й інші палилися постраждати за Христа, бо на сих збулась воля божа: прилучив їх до свого вибраного стада, до чину мученицького».

Смертю Святослава, гарно описаною, втім, вище схарактеризованім уже, стилі княжих некрологів, розпочинається повість про інтригу Всеволода суздальського, котрою він розсварив українських князів, знищив рівновагу, що усталася була в політичній житті України, і вкинув її в новий вир княжих усобиць, які принесли нову руїну Києву.

Але ся сумна історія не доповіджена до кінця в рамцях нашого Київського літопису; вона замкнена на тім затишку перед сею бурею, що уставився був на кілька років при кінці століття. Під 1197 р. записаний некролог Рюрикового брата Давида смоленського. По нім наступає записка про посвящення збудованої Рюриком церкви в Білгороді: записка цікава своїм спорідненням з кінцевим словом про збудування охоронного муру, чи підмуровання, в Видубицькій монастирі, котрим замикається літопис. Сим підмурованням рятовано монастир: дніпровий берег, на котрім стояла церква, все облазив в ріку, і се загрожувало їй руїною (котра таки й прийшла на неї пізніше: східна частина церкви потім впала). Отже, ся будова була дуже важною в житті монастиря подією. Але що нею закінчився той Київський літопис, який нині маємо, було очевидним випадком. Київські записки з дальших літ дійшли до нас, але не в виді якогось суцільного літопису,— їх виловлюють тільки в складі інших пізніших компіляцій, північного походження, і дещо також в галицько-волинському.

Ті кінцеві записки, котрими незвісний видубицький мо-

¹ Тут і при кінці побожні рефлексії: «Си вся наведе Господь грѣхъ ради наших, во истину судъ створи и правы суды его» — можливо, дочеплені пізніше. Перед тим, під р. 1187, перед оповіданням про смерть Ярослава, коротка звістка про здобуття Єрусалима сарацинами і затемнення сонця, що попередило сю подію, з подібними ж побожними рефлексіями. Можливо, вона походить з того ж джерела. Завважу, що ся записка про хрестоносний похід 1190 р. і стилістично, складною дієприкметниковою конструкцією, досить нагадує Галицький літопис XIII віку.

нах закінчив київську компіляцію, мають свій культурний й історично-літературний інтерес:

«Того ж літа місяця декабря в 6 день збудував благовірний князь Рюрик кам'яну церкву св. Апостолів в Білгороді, прихавши з Києва свяцим кам'яну церкву св. Апостолів, єпископію білгородських, великим свяцинем [довершеним] блаженним митр. Никифором і єп. Адріаном, єпископом юрійвським, тої церкви стіл добре правлящим. Збудована правовірним і христоробивим кн. Рюриком Ростиславичем і на диво всім "удобрена": висотою, величиною і всею іншою красотою — вона, як каже Приточник [автор Притч]: "Всім ти добра, моя кохана, нема в тобі вади!"»

Потім наступає коротша записка про посвящення іншої церкви, збудованої Рюриком, в Києві, на «Новім дворі» (княжім), і через кілька записок — ширше слово на збудування видубицького муру, котре наведу тільки в витягу, бо в цілім воно доволі тяжке і нудне своєю напушистою, переборщеною риторикою:

«В той час благословив Бог, поновляючи свою ласку до нас, благодаттю єдинородного свого Сина і святого Духа, натхнув доброю гадкою благоприятве серце великого князя Рюрка, і той, в радістю прийнявши її, послішивсь, не гаючись, її звелічати ділом, щоб не підпасти судові, як той, що сховав талант: Того року, місяця юля в 10 день, на пам'ять св. мучеників 45-ох, в день суботній [суботв нмушци путь], валожив він стіну кам'яну під церквою св. Михайла на Дніпрі, на Видобичі. Про неї многи попередники не схотіли в подумати, не то що до діла взятись. III літ єсть, відколи збудована та церква, і за стільки літ багато проминуло самодержців, що держали стіл княження київського: від того боголюбивого Всеволода, що збудував церкву, минуло родів чотири, і ні один не наслідував його любові до міста сього [монастиря]. Сей же богомудрий князь Рюрик п'ятий був від нього. Так, як пишеться про праведного Йова від Авраама: Всеволод родив Володимира, Володимир же родив Мстислава, Мстислав же родив Ростислава, Ростислав же родив Рюрка і братію його. І братія була добра і боголюбива, одні старші від нього, інші молодші, але не благоволив Бог в справі сього муру: час вимагав свого слуги. Сей же христоробець Рюрик, в літах немногих будучи, прижив собі дітей по плоті, про котрих буде час розповісти, але головно в духу проців в наслідство. Такий бо був початок його мудролюбія — страх Господень. Здержливість покладав він як якусь основу, на ній Йосифову чистоту, Мойсееві добродійства, Давидову тихість, Константинову правовірність¹, і всі інші добродійства прикладав. При тім мав ласку [до всіх] від великих і до малих, подавав потребуєчим без недостатку, охоту мав до монастирів і церков і любов ненаситну до будов². І все більшого в тім доконуючи, постаравсь твердо наслідувати праотецьким стопам — потрудитись улюбив для згаданого монастиря св. Михайла, і богомудрим ділом то доказав. Знайшов між своїми приятелями відповідного до такого діла «художника», іменем Милоніга, Петра по хрещенню, так як Мойсей колись того Веселіла³. Зробив його наглядачем богоізволеному тому ділу і «мастером» не простим тої стінн.

¹ Подібне в «Памяти й похвалі Володимирови Вел.»: «Монсееву кротость, Давидово беззлобие, Константинова правовірие».

² Наступає аналогічна похвала Рюриковій дружині Анні.

³ Веселіл з поручення Мойсея будував скинію завіту.

І закінчив він ту стіну місяця сентября в 24 день, на страсть св. первомучениці Теклі. Того дня приїхав до монастиря великий князь Рюрик, кюр Василій, з христолюбивою княгиною і синами Ростиславом і Володимиром, з донькою своєю Переяславою і снохою [жінкою] Ростиславою. Поставив кутю у св. Михайла і молитву приніс, аби були прийняті старання його. І вчинив пир не малий і трапезу «з приготуванням». Нагодував ігуменів з усіми «калугерами» і всякого чину церковного [людьми] й обдарував всіх від перших і до послідніх, не тільки тутешніх, але й які припадом були тоді, і звеселився духовно приведеною в діло такою царською мислею¹.

Ігумен же Мойсій і вся в Христі братія «велегласно» похвалила Бога і святого Михайла і великому князеві на здоров'я як єдиними устами проглаголила: "Дивне днесь бачили очі наші! Багато перед нами бувші бажали бачити те, що ми побачили, і не виділи, і чути не сподобились того, що Бог нам дарував через твое княження! Не тільки знав єси з нас наше пониження, але й прославив нас і на просторі поставив ноги наші. Ми ж, смиренні, чим віддячимо за твое добродійство, яке твориш і вже сотворив єси нам? Не потребуєш сам [нічого], тільки зітхання й молитви за здоров'я та спасення твое. Бог милості нагородить тебе відповідно твому трудові, і архістратиг Михаїл, котрому послужив єси неслестно!"

Своїм благим звичаєм, задля Христа державно милосердуючи всім, приймі і нашої грубості писання, як словесний дар, на похвалу добродійств! Кидаючи його в скарбницю княжества твого, як вдовиця свої два мідяки, осміляємось узяти слово, уповаючи в Господі на ласку твою. [Автор далі прикладає до своєї похвали слова св. Мефодія, що душа побожного, як мале небо, постійно прославляє собою Бога]. В тобі ж іще більше се виявляється, бо слова [твої] чесні, діла боголюбні й держава самовласна, Богові присвячена, славою своєю над звіздами небесні не тільки в Руських краях відома, але і в далеких морях, і многі боглюбці в твій слід стараються йти, знайшовши в тобі провідника, як Мойсея, що виводить сей новий Ізраїль з неволі немилосердя і темшоти скупства. Отже, не на березі ставши, але на стіні твоєї будови, я пою тобі піснь побідну, як колись Маріам². Тепер і множество вірних Киян і їх «насельниці» [сторонні мешканці] більшу охоту і любов набирати починають до Архістратига Господнього, не тільки задля спасення свого, але й задля нового чуда, довершеного в днях царства твого. Від багатьох сердець відпали тепер порожні гадки й маловірні слова, що одні говорили, нібито золотим волосом спущена церква з неба, інші — що церква сунеться до монастиря, і багато ще інакшого, і ні від кого не було дійсної помочі ні потіхи, доки не прийшла від того, кому було призначено — благодать і милость серед преподобних, відзначення серед вибраних...»

Я вважав відповідним дати сей витяг, бо крім того, що се слово кидає світло на історію літопису, воно само по собі являється дуже цікавим взірцем тодішнього риторства. Ся похвала Рюрикові списана, очевидно, тим самим видубицьким монахом, котрому ми завдячуємо списання і зредакування тої редакції Київського літопису, котрою тепер

¹ Замислом збудування сього миру.

² Алюзія до побідної пісні Маріам, сестри Мойсеєвої.

користуємось. Часто називають сю особу ігуменом видубицьким Мойсеєм, але, як бачимо, автор похвали виразно відокремлює його від себе, вкладаючи в його уста усну похвалу Рюрикові, тим часом як сам присвячує йому своє похвальне «писання». Був се, видно, хтось з братії видубицької, і з того, що такий письменний, прочитаний в книгах і, без сумніву, талановитий монах, яким його показує похвала, не займав ніякого вищого ерархічного становища, а стояв в рядах братії, можна здогадуватись, що се була досить молода людина. Сим можна пояснювати й деякі прикмети його похвали: крайності його панегіризму й гіперболізм порівнянь.

Безперечно бо, дуже похвальне свідоцтво її авторові дає логічний розвій гадок: ся зручність, з якою він сполучає різні елементи сього твору — частину історичну з панегіричною, похвалу ігумена Мойсея з своїм панегіриком,— притягає елементи видубицької легенди, фольклорний матеріал, так би сказати, та в'яже різні образи святого письма з тим доволі скромним епізодом, котрий береться прославити. Але, з другого боку, власне, диспропорція отсього епізоду з тим широким розмахом, яким автор починає його описувати як не знати яку епохальну подію, і та безцеремонність, з якою він пускає найтяжчу теологічну машину для того, щоб похвалити князя-добродія за сю ласку монастиреві, роблять враження певної невиробленості, нестриманості авторського стилю. Похвала робить певну честь школі, але не приносить особливої честі літературному тактові її автора.

Само собою насувається порівняння її з панегіриком Володимирові «Закона і Благодаті», єсть певне внутрішнє споріднення в деяких частях видубицької похвали з сим славним твором попереднього століття. Але в порівнянні з сим величним, монументальним твором в видубицькій похвалі відчувається певна несерйозність, безцеремонність, як я сказав, щось від *burlesque*, вульгарного травестування, якогось павільйону рококо, в мотивах величного ренесансу попередніх часів.

Тепер щодо обставин, чому київська компіляція закінчена сим видубицьким епізодом в редакції, яку маємо, і похвалою з сього приводу. Мабуть, се належить пояснити так, що братія рішила віддарувати свого добродія примірником літопису, котрий був в її монастирі — ділом старого Сильвестра видубицького, продовженим пізнішими записками. Належить пригадати, що Рюрик носив те ж ім'я, що й той варязький ватажок, котрого літописна версія Сильвестрової редакції зробила родоначальником київської ди-

настії¹. Може бути, що се й піддало гадку комусь з братії, може, сьому нашому молодому книжникові, піднести добродієві-Рюрикові відпис літопису як вияв вдячності монашої громади. Правда, що в кінцевій похвалі, яка мала грати роль, так би сказати, супровідної адреси, про се нічого не сказано, тільки подяка за опіку! Тому я висловлюю свою гадку про сей мотив як необов'язковий здогад. Але той факт, що похвала, якою закінчувалась літописна збірка, була призначена для доручення Рюрикові, дає сьому певну правдоподібність. Можна далі поставити здогад, що піднесена Рюрикові копія, віддана ним котрійсь з церков своєї фундації, напр., білгородській або овруцькій, перележала в ній до половини XIII в., коли Данило заходивсь вивозити з Київщини різні пам'ятки церковного мистецтва (спеціально згадуються речі, вивезені ним з Овруча). Тоді ся копія, попавши до котроїсь з Данилових фундацій, була доповнена галицьким літописом, і в таким виді дійшла до нас.

З тим выводом, що сей книжник, якому поручено було виготовити оказійний примірник літопису для Рюрика Ростиславича, був людиною молодою, згоджується ще та обставина, що слідів його руки в літописі не помітно аж до самого кінця — до записки про посвячення білгородської церкви в 1197 р. В попереднім він використав чужу працю; додатки і поширення тексту, які ми спостерігаємо в попередніх частях, не мають прикмет того «украшеного» стилю, яким він пописався під рр. 1197 і 1199. Як зложились попередні часті сього корпусу, про се, на жаль, нічого певного не можемо сказати.

Я навів вище здогади про те, що київські збірки мандрували до Переяслава, до Володимира і там переходили різні редакційні зміни. Але треба сказати, що всі ці зміни вони могли перейти і в Києві, в різних тутешніх осередках, в зв'язку з змінами в політичному житті, боротьбою партій і т. д.

Київ в XII в. жив незвичайно нервовим, напруженим, а при тім складним, скомплікованим життям, яке різно переломлювалось в тих маленьких літературних гуртках, де списувались літописні записки або велась хронікарська історична робота. Боротьба політична (почасти й культурна)

¹ Свого часу російський історик Іловайський, завзятий противник норманської теорії, звернув увагу на сю паралель «двох Рюриків» і висловив здогад, що, власне, в Видубицькiм монастирі утворено легенду про старого Рюрика для звеличання Рюрика сучасного. Але ся легенда, в тій формі, як тепер її маємо, була вже дана в Сильвестровім корпусі. Заінтересування Рюриковою легендою можливе, але в наших пам'ятках виразного сліду воно не лишило.

велась на тлі відносин династичних, конкуренції різних галузей «Володимиря племені», і сі галузі мали в Києві свої фундації, церковні й монастирські, які відбивали в своїх настроях, симпатіях і оцінках тенденції і змагання сих династій. Те, що відбиває в собі погляди чернігівські, новгородські чи володимиро-суздальські, не конче мусило бути написане в Чернігові, Новгороді чи Володимирі. Погляди чернігівської династії могли відбитись так само в котрійсь київській фундації Ольговичів: монастирі св. Семена або Кирила на Дорогожичах; новгородець міг писати і в Києві, при «Новгородській біжниці» або в якомсь іншій місці. Були періоди, коли на київському столі засідали князі з чернігівської або суздальської лінії і, без сумніву, знаходились і місцеві історіографи, які хотіли внести певний компромісний настрій в писання, писані в розпалі боротьби й освітлювані з становища, ворожого тим чи іншим конкурентним династіям. Я вище вже зазначив, напр., що останнє панування Святослава Всеволодовича (1181—1194) було часом замирення Мономаховичів і Ольговичів, грихильних відносин між київською дружиною та її традиційними ворогами — Олеговим племенем і його дружиною. В таких відносинах природно було якомусь книжникові пройти київську літописну збірку, зложену з записок, писаних з становища Мстиславичів, та доповнити їх матеріалами, писаними з становища Ольговичів. В сих часах, очевидно, з'явилися ті додатки з джерел, прихильних для Святослава Ольговича: з життя Ігоря і з якихось дружинних записок, що ми бачили в історії Ізяслава Мстиславича. Їх не слідно в Суздальському літопису, їх не було, очевидно, в його джерелі, старшому київському літописі. Вони становлять тут пізнішу верству, не ранішу 1180—1190-х років.

З 1170-х років, коли в Києві сиділи княжата з суздальської династії, після погрому 1169 р., бачимо ми в складі Київського літопису кілька записок і повістей, написаних на теми суздальсько-володимирські, перейняті великим пієтизмом чи сервілізмом перед особою кн. Андрія. Правдоподібно, власне в сім часі, в 1170—1174 рр., були вони додані до Київського літопису, і, правдоподібно, тоді рука якогось суздальсько-володимирського прихильника перейшла і по попередніх частях літопису, подавала різні похвальні епізоди на честь Андрія (побачимо їх, напр., в історії Ізяслава Мстиславича) та взагалі внесла «суздальську» течію до літопису.

Перед тим, в першій половині літопису, сліди контамінації, сполучення двох різних редакцій, вказано під р. 1135 в оповіданні про битву на Супої, там саме, де літопис від

коротких, фрагментарних записок вперше переходить до зв'язлішого, прагматичнішого оповідання: про Всеволода Ольговича, його претензії на Київ і запанування на київським столі. Тут, можливо, кінчається перша частина літопису. Друга сягає приблизно до 1168 р., до смерті Ростислава: тут прийшла серія окремих повістей, які з різними змінами (навіть з подвійними звістками, як ми бачили) zostалися в складі літопису, коли його проредактовано в часах Святослава і zarazом завершено третю частину літопису, доведену, мабуть, до 1197 р. (смерть Давида Ростиславича). В сім виді скопіював з неї свою копію для Рюрика Ростиславича незвісний видубицький книжник, додавши на закінчення похвальне слово сьому князеві.

Так в загальних рисах представляється мені історія сей пам'ятки, ближче не бачу ще твердих підстав означити історію її написання. Отже, поки що кінчаю на тім її загальний огляд. Він випав трохи довго, власне тому, що досі на сю пам'ятку мало звертано уваги, а вона заслугує її в високій мірі з різних сторін, почавши вже від своїх розмірів. Се найбільша з наших старих літописних збірок: приблизно в півтора рази довша від старого літопису і більше ніж удвоє — від галицько-волинського. Заразом се взагалі найбільша з пам'яток нашої старої літератури: вона одна перевищує розмірами всі інші пам'ятки сього століття, разом взяті. А розмірам відповідає і незвичайно живий, інтересний і різномірний зміст. Мало одностайний і органічний як цілість, літопис сей дуже цінний сим різномірним і змістовним складом. В сій великій збірці майже нема частин мертвих. Компіляції й цитати з святого Письма та церковних писань грають тут зовсім незначну, зникаючу роль. Взагалі елемент церковний в ній небагато значить; в одних частях він входить глибше, в інших зовсім поверховно, але взагалі має характер більш декоративний. Переважає зміст політичний, князівсько-дружинний, який вправді користується релігійною фразеологією, але більше «для годиться», в істоті ж своїй має повні світський характер. Ні одна інша пам'ятка не впроваджує нас так широко в дійсні інтереси, в реальні настрої, в побут вищих верств старої, київської України, як сей літопис. Розуміється, можна жалувати, що він не розкриває при тім життя мас, робучих верств, «простої чади», але дарма, від кожного твору доводиться брати те, що він може дати. Все-таки ся збірка малює реальне життя, а не якісь книжні фантазмагорії, і за се їй дяка! Зміст її в величезній більшості дуже реальний, актуальний, оповідання йде по гарячих слідах події і перейняте здебільшого безпосередніми настроями. Ми чуємо

на собі подих того часу, бачимо перед собою живих людей, живу мову, а не вимучені декламації. Як документ життя літопис сей не багато має собі рівних взагалі в середньовічній літературі. Притім склад його досить різнорідний, як ми бачили, а щодо змісту і форми, деякі частини його визначаються високою літературністю. Хто хоче мати докладний образ нашого старого письменства, не може вдоволившись короткою сумаричною характеристикою, якою звичайно збувають сю монументальну річ в усяких літературних переглядах, старих і нових. Мусить познайомитись з нею ближче, з її різними частями й різними авторами, хоча й анонімними, але досить індивідуальними в стилі й ідеях.

Тому від загального перегляду переходжу до огляду більш інтересних повістей, які ввійшли до літопису. Оглядатиму їх кожду зокрема. Починаю з повісті про Ізяслава Мстиславича, яка вповнює центральну частину літопису. Найбільша розміром, найбагатша змістом, вона найкраще введе нас в розуміння дружинної повісті тої доби і послужить потім мірою для порівняння інших повістей, включених до сеї літописної збірки.

Повість про Ізяслава. Оповідання про боротьбу за київський стіл, зведену Ізяславом Мстиславичем по смерті Всеволода Ольговича, в 1146—1154 рр., котрому я даю коротку назву «повісті про Ізяслава», становить найвизначнішу частину Київського літопису і взагалі мусить уважатись найкращим повістевим твором нашої старої літератури. Передусім вона визначається своїми розмірами. Історія подій від смерті Всеволода до смерті Ізяслава — восьми літ, становить якраз третину всього Київського літопису. Коли виключити відсеї сторонні замітки й додатки, котрими порозбивана ся повість при складанні літопису й її переробках, на долю повісті все-таки зостанеться коло чотирьох аркушів друку великої вісімки. Історія сих — приблизно семи років — розповіджена так докладно, як ні одна інша частина нашої історії в нашій старій історіографії, аж до Хмельниччини, а так багато і безпосередньо, як взагалі ніяка інша доба. По безпосередності і реальності оповідання поруч сеї повісті може бути поставлена хіба тільки повість Василя про волинську війну 1090-х рр. (осліплення Василька і зв'язані з ним події). Але та значно коротша і тільки місцями підноситься до сього багатства й драматизму оповідання, котре становить характеристичну прикмету повісті про Ізяслава.

Свій ефект осягає вона засобами дуже малими. Будова її зовсім проста, навіть, можна сказати, елементарна. Автор не старається ніякими зовнішніми способами розчленити своє оповідання або надати йому певну одноцільність.

Епізод за епізодом він уводить стереотиповими фразами, як «в тоже веремя», «томже лѣтъ» і т. под. (почасти заступленими іншими хронологічними означеннями при редакції літопису). Будова фраз дуже однотайна і елементарна. Переважає координація, речення додається до речення за поміччю монотонного «и» або «же». Більша зв'язність досягається улюбленим дієприкметниковим підпорядкуванням першого речення, причім воно, одначе, лучиться з другим за поміччю лучника «и». Більш складні дієприкметникові речення, що наближалися б до Галицького літопису, тут рідкі. Іноді стрічається паралельна будова речень, повторення однакових фраз переходових, симетричне розміщення слів для скріплення враження повної тотожності, напр.:

«аже Изяславимъ сторожемъ зрѣти бяшетъ на галичьскии огни, а галичьскимъ сторожемъ зрѣти бяше на Изяславли огни» (див. нижче).

Або: «переже въ Дюргя въ бубны в нолку и в трубы въструбиша, послци же начаша dospъвати,

такоже у Вячьслава и у Изяслава и у Ростислава почаша бити въ бубны и въ трубы трубити, полци же начаша dospъвати» (див. нижче).

Або: «Изяславъ ѣда битися съ Игоремъ тако молвить: азъ Києва не собъ ищю, но оно отецъ мой Вячьславъ, братъ старѣй, а тому его ищю... а и Богъ ему помоглъ, а онъ же Киевъ собъ, а ѣще надъ тѣмъ и Туровъ и Пинескъ у мене отнялъ — то ти Изяславъ мы тѣмъ преобидиль».

А ты паки, брате, поѣдъ¹ Переяславлю съ Изяславомъ битися, такоже молвиши: азъ Києва не собъ ищю — оно у мене братъ старѣй Вячьславъ яко и отецъ мнѣ, а тому его ищю, а Богъ ти помоглъ, а ты же Киевъ собъ, и ѣще надъ тѣмъ Пересопницю и Дорогобужъ еси у мене отнялъ, — а ты мя тако переобидиль» (промова Вячеслава, див. нижче).

Автор має свої улюблені «загальні місця», котрими заокруглює своє оповідання, подібно як то роблять казкарі:

«урадовашася радостію великою, и тако похвалиша Бога и его пречистую Матерь и силу животворящаго хреста, и пребыша у велицъ весельи и у велицъ любви»;

«с великою честю въѣхаша въ Киевъ, и ту поклонившеся святѣй Софѣ и святѣй Богородици Десятиннѣй, и пребыша у велицъ весельи и велицъ любви, и тако начаша жити»;

«Видивъ сына своего Изяслава въ здоровьи, похвали Бога и силу животворящаго хреста, и пребыша у велицъ любви и велицъ весельи, и тако начаша жити».

І тому подібні вирази, як «многое множество» (дружини, святителів і под.), «с великою честю і великою похвалою», «воззрѣвъ на небо», «озряся на святую Богородицю». Але

¹ В ориг. хибно: «поѣди».

взагалі якихось поетичних, образних виразів, порівнянь автор не вживає, ритму в своє оповідання не вводить, до поетичних цитат не звертається. Взагалі, ясно, хоче писати прозою, і коли стрічаються у нього якісь афоризми, крилаті слова, то в промовах діячів, очевидно, як реальна риса тодішнього святочного, піднесеного стилю (ми ще побачимо їх в такій ролі), сам же автор, очевидно, навпаки, омиває всякого штучного тону свого оповідання.

Його сила, котру він, правдоподібно, сам відчуває і нею любується, лежить в широкім, багатім оповіданні, котре не щадить слів, хоч і не впадає в беззмістовну многословність, пусті ампліфікації, але кохається в деталях, в реальній обстанові подій: не зазначає їх, а дійсно описує з замилюванням. Спеціально любить автор промови своїх героїв: держить їх широко, стараючись віддати в них не тільки оказійний зміст, але й улюблені, провідні ідеї цих героїв, індивідуальність їх мови, вживає для того їх улюблених приповідок («и рече слово то — Ізяслав — якоже и переже слышахомъ: „Не идетъ мѣсто к головъ, но голова к мѣсту!“»). Сі промови, в котрих він викладає провідні мотиви головних діячів, заступає йому, власне, мотивування їх вчинків, до котрого він звертається сорозмірно мало, заховуючи об'єктивний характер свого викладу. Своєї індивідуальності він не висуває зовсім. Майже ніде (окрім хіба тільки що наведеної фрази) не говорить навіть в першій особі, і хоч ми з оповідання відчуваємо безпосередню близькість автора до подій та їх головних акторів, про те ніяких подробиць про його особу не знаходимо в сій просторій повісті, повній актуальних переживань.

Стільки щодо форми. Щодо змісту, то, як я зазначив, повість не тільки служить єдиним в своїй детальності джерелом для пізнання сеї критичної в історії української державності і культури доби, але й дає незрівнянний образ сучасного українського життя: княжо-дружинної верстви, її інтересів, провідних ідей і настроїв сього маленького світу. Автор займається виключно політикою, в тісній значенні слова: боротьбою князів «Володимиря племени» та боярських, дружинних груп, що були зв'язані з тими князями, за «части» й «волоости» «в Руській землі», їх «отчині». Се в перекладі на більш реальну мову означало розподіл княжих доходів з такої «часті» між дружинною групою, яка зв'язувала свої інтереси з кандидатурою даного князя. За сей тісний круг династичних рахунків, родинних умов і конвенцій, котрими правився розподіл цих уділів і доходів в княжій «отчині», і тих оружних розправ, котрими амбітники або покривджені в своїх інтересах князі «скріпляли» або

«поправляли» такі конвенції, автор майже не виходить. Справи громадські, економічні, культурні, навіть церковні його не займають. Духовенство не виступає як політичний чинник, тільки в декоративній ролі — того «множества святителів», що при кожній зміні на престолі з образами й хрестами виходить санкціонувати нову богоданну владу. Громада ж — ті «Кияне» або просто «людие», що доволі часто виступають в повісті, хоч як силкувались, власне в сих роках більше ніж коли-небудь, виявити свою політичну активність або вплинути на княжу політику і дати бажаний оборот подіям (вирвати Київ з сеї неустанної княжої гризні і зробити Київщину замкненим володінням Мстиславового роду, з дідиченням в простій лінії, від батька до сина), ні політичних верховодів, ні автора повісті не потрапили змусити ставитися до їх змагань серйозно. Київська — і всяка інша — громада для нього і для них тільки об'єкт політики, многоголова нерозумна бестія, котру або поставляється перед фактом воєнною силою, або ведеться за собою різними штучками, граючи на всяких популярних гаслах, улюблених мотивах, але з гадкою її ніхто серйозно не рахується. Автор доволі об'єктивно оповідає, як його герой Ізяслав, улюбленець київської громади, безсердечно-егоїстично підманював і дунив її, використовуючи як знаряддя, як воєнне м'ясо в своїх цілях, й у нього не виривається ані слова осуду на таке поведіння милого йому князя.

Все се, розуміється, дуже мало симпатично, але — се життя! Реальне, неприкрашене життя, і ми повинні бути вдячні авторові, що розгорнув перед нами такий живий і багатий образ сього не дуже то високого, але живого руху. Він показав нам тодішніх ділателів життя такими, які вони були: з головою занурені в свої маленькі, егоїстичні інтереси, котрі вони прикривали голосними фразами про інтереси «Руської землі» і «християн», кликали «Бога і Богородицю і Животворящий Хрест» в свідки своїх чесних замірів, а в той же час уперто і безоглядно, не жалуючи ні людських достатків, ні життя і крові, по трупах брели до тих дрібненьких егоїстичних цілей, в котрих бачили свою «честь». Маленький се сегмент життя, можна жалувати, що за ним в тіні застаються факти економічні й культурні, форми життя масового, народного, не стрівши такого прихильного пера, яке знайшли сі княжі коромоли. Але за браком подібних образів з інших сфер мусимо брати якнайбільше від сього, що нам дано скупую рукою традиції. І в загальній перспективі нашій, при бідності наших літературних пам'яток сей маленький барвистий образок княжо-

дружинних кругів стає промінчиком світла, котрий принагідно освітлює й інші сторони життя.

Кінець кінцем звичаї й обичаї княжого і дружинного обиходу, його мораль і *savoir-vivre* являються продуктом і показником загального культурно-соціального розвитку: в вищій верстві він проявляв себе найбільш яскраво, і форми її життя, його обряд, церемоніал і способи представлення служили моделями для ширших кругів, як то ми вже мали нагоду бачити, аналізуючи народну обрядовість в попереднім томі. Те наше доморodne українське лицарство, яке за взірцями візантійськими і західноєвропейськими, на тій же християнській основі, на аналогічних з західним феодалізмом підставах, під тими ж гаслами боротьби християнства з поганством розвивалось, як бачимо, у нас паралельно з західним, в формах аналогічних, але в значній мірі оригінальних¹,— воно послужило потім взірцем і джерелом для того народного лицарства, яке згодом, з різними змінами і новими домішками, вилилось в обиході козацьким. І власне дружинні повісті XII в., особливо ся повість про Ізяслава, дають нагоду побачити його і пізнати в нім ті провідні ідеї, які почасти звідти, почасти незалежно і паралельно, з спільних джерел розходилися в ширшій военній мужеській верстві.

Передусім, се культ честі, індивідуальної і національної, чи класової (руської воєнної верстви). «Братья и дружино! Богъ всегда Рускыя земли и Рускихъ сыновъ въ безчестьи не положилъ есть: на всихъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть: нынѣ же, братье, ревнуймы тому вси, у всихъ земляхъ, и передъ чюжими языки дай ны Богъ честь свою взяти»,— говорить в нашій повісті її герой, сей бездоганний лицар князь Ізяслав². «Або честь свою добуду [обстою]. або голову свою положу» — се ходяче слово в княжім обиході, причім, одначе, ся «честь» дуже конкретно матеріалізується в «части в Руській землі» — в волості, відповідній родові і старшинству претендента-князя, в уряді і державі, відповідних родові і заслугам боярина-дружинника. З сим же в'яжеться почуття морального обов'язку «сором з себе зложити» і відомститися за всяку заподіяну кривду, оскільки б лише сили стало. «Аби Бог дав здоров'я, а мечь буде»,— як висловлюється той же Ізяслав.

Далі, культ лицарського слова, особливо запряженого «хрестним цілуванням», поставленого таким чином під охо-

¹ Ся тема — наше лицарство і лицарство західне, їх взаємовідносини і аналогії — досі не звертала на себе відповідної уваги: була предметом доволі побіжної студії Мик. Дашкевича, яка не викликала інтересу, і по ній ся цікава тема більше не трактувалась.

² Іпат., с. 310.

рону «животворящого хреста». Епізод повісті про смерть Володимира галицького, що постигла його за те, що він злегковажив хрестне цілування і зневажливо висловився про силу хреста (я не наводжу його тут, бо навів його вже раз, у своїй «Історії»), ілюструє сю віру й страх перед «переступленням чесного хреста». Воно тим не менше траплялось занадто часто на практиці, але кожен більш або менш щиро мусив тоді складати вагу такого переступлення на противну сторону, а свою справу ставив-таки під охорону животворящого хреста» як свідка своєї правди.

Так само годилось віддавати свої справи, мовлялось, «на суд Божий», котрого всяка «рать» і світова зброя являлась тільки знярядом. Сі невгомонні коромольники і забіяки були на словах покірними і відданими слугами божими, які нічого іншого не діяли, тільки чинили волю божу і вичікували її вказівок. Можливо, що такими й мислили себе, бодай часто. В кожному разі, судячи з промов повісті, Бог і Богородиця не сходили з їх уст, коли вони говорили «в вікно», для публіки. «За всім Бог і сила хрестна», «а в тім — Бог», «а Богові судити!» В перекладі на реальну мову се значило: зброю в руки і ставаймо до бою!

Ся готовість в кожній хвилі віддатися на «волю божу». «стати на суд», зарискувати життям цінилась як прикмета мужа, «мужство» у властивім значенні. Справжній муж повинен бути на все готовим, спокійно глядіти в очі смерті і не тікати суда божого. Мужньому князеві годилось на чолі полку розпочати битву і дати приклад воякам. Битва — се був майже побожний акт: віддання себе божій силі. Смерть на полі в битві з іншим братом-князем тому не мала в собі нічого страшного, нікого не обурювала. Се був суд долі, котрий належало прийняти спокійно і гідно. І от бачимо, як Ізяслав, очевидно, без душевної трагедії, сам ранений, іде передусім поплакати над тілом свого близького свояка Володимира Давидовича, і тут же зараз, над теплим ще трупом, іде нарада, як би перехопити у ворожій сторони стіл помершого. Його рідний брат має, не гаючись, взявши тіло, як певного роду застав, спішитись до Чернігова, щоб засісти опорожнений стіл, взяти його, так би сказати, з рук убитого.

Але се були хоч неминучі, в очах сих людей, але все-таки прикрі речі. Властива, благородна, гідна мета «раті», для котрої приємно покласти голову власну і своїх товаришів — се «християне» і «Руська земля». «Страдати за Руськую землю» — се, властиво, єдиний зміст, єдина мета гідного князя. Се страждання протягом віків втілюється передусім в неустанній боротьбі з степовим поганством, і оборона

Русі, служба Русі являється zarazом службою християнству, подвигом божим, за котрий дістанеться божа нагорода, «вінець мученицький» тим, хто поляже на полі. Правда, в інших okazіях теж можна було себе потішати надією на сей вінець, бо коли складалось голову за правду і за хрестне цілування, то з сього теж виводили собі право на небесну заслугу (проти таких надмірних претензій виступає слово «о князях», з котрим ми стрінемося далі, його осторога свідчить про велике поширення таких безпідставних претензій на небесну заслугу). Але безсумнівною заслугою перед Богом таки — смерть і страждання за Руську землю і за християнство.

Поза тим рекомендується гуманність. Лякаючись неустанного кроворозливання в княжих коромолах проповідувала церква, громада і кінець кінцем сама дружинна верства відразу перед розливом крові, і се признавалось одиноким мотивом, перед котрим може відступити помста за кривди і бажання оправити свою честь — розлиття крові, християнської, розуміється. Найбільш завзяті кроворозливатели заявляють свій страх перед нею і готовість відступити (бодай на словах) від своїх оправданих претензій «християнь дѣля», задля християн.

Ся ж гуманність наказує милосердя до безпомічних і безборонних під час війни, до бідних і нездатних до праці — поза війною. Щедрота до духовенства, церков, монастирів, чорноризців, пошанування і любов до них — се та концесія, котру дружинна мораль робила церковній. Але під умовою, щоб вона не відбивалась не корисно: не підривала, не простужувала любові і щедроті до дружини, що зоставалась все-таки найвищою чеснотою князя і боярина. Чи мав би князь, і так само кожний впливовий боярин (який повинен був іти його слідами в відносинах до молодшої дружини) засоби на інші цілі, чи не мав їх, але він не повинен був збирати багатства ні для себе, ні для іншого призначення, тільки «давати дружині». Бо «любити» дружину над усе було його першим обов'язком і першою чеснотою.

Такий був в головніших рисах сей кодекс моралі, проповідуваний дружинною поезією, що заховалася до нас в таких малих останках, і дружинною повістю, що заховалася в останках більших та її доповнює. В сім напрямі виховувала вона свою воєнну верству. Повість про Ізяслава дає найбільш яскравий образ сеї дружинної моралі! Щоб його пізнати, я даю нижче виїмково великий виривок з неї.

Роблю се тому, що як літературний твір властивого значення ся повість не оцінювалась, не студіювалась і не звер-

тала на себе уваги. Її трактовано як історичне джерело, і я не думаю, щоб і тепер, по прочитанню сих заміток, багато знайшлось охочих познайомитися з нею з котрогось видання літопису. Та й той деформований вигляд, в котрих ся повість в сих виданнях (не дуже приступних зрештою) тепер знаходиться, ледве чи може підтримати таку охоту. Тим часом як літературний твір повість варта ближчої знайомості. По своїм літературним прикметам вона повинна зайняти місце поруч найславніших творів середньовічної літератури — лицарських епосів і романів. Її багатий, мальовничий стиль ставить її дуже близько до західних рицарських романів, хоч її зміст не фантастичний, а тверезо реальний.

Виймки вибираю з найповніше захованої, найменше перебитої часті повісті — історії останнього наступу Ізяслава на Київ 1151 р. і рішучої розправи його з Юрієм:

«Тої зими почав Ізяслав прислати до Андрія [Юрієвого сина] до Пересопниці і казав: "Брате, введи мене в любов до твого батька!" А послав, щоб оглянути його "наряд" [порядки], і як город стоїть. Бо вже перед тим підїхав в Пересопниці його брата Гліба, то пробував і сього зловити. Але не збувся замисел його, бо той город укріпив і дружину скूपив.

Ізяслав йому говорив: "У мене отчини нема ні в Уграх, ні в Ляхах, тільки в Руській землі; проси мені у батька волості по Горину". Андрій і просив батька за Ізяславом, але той не хотів йому дати волості.

Тоді Ізяслав рече: "Стрий мені волості не дає, не хоче мене в Руській землі, а Володимир галицький по його велінню взяв мою волость, а тепер знов до мого Володимира хоче на мене йти". Й роздумавши се, послав Ізяслав свого брата Володимира на Угри, до свого зятя короля, і сказав йому: "Ти мені рік, що Володимир [галицький] не сміє й голови піднести, а от я Юрія вигнав з Києва, і Юрій від мене тікає, а Володимир прийшов і змовився з Ольговичами і погнав мене з Києва! Отже, брате, як ти мені пообіцяв: сідай на коня!"

Король, то почувши, послав по всій землі по свою дружину і по всі свої полки. І так зібрав король всю свою силу і сів на коня. А до Ізяслава послав своїх мужів, кажучи йому: "Я вже з братом твоїм Володимиром звідти пішов, іди й ти відти, зібравши все, а буде Володимир знати, з ким собі зайшов!"

У Володимира ж були в Уграх приятелі, і послали вони до Володимира, повідаючи, що король уже йде на нього. Володимир же під той час стояв коло Белза, і тут почув, що король уже ввійшов у Гору. І покинув тут вози свої, а сам з дружиною своєю погнав до Перемишля. Король же, пройшовши Гору, взяв город Санок: посадника його взяли і сіл під Перемишлем багато пограбували.

Володимир, бачучи се, настрашивсь, і послав до архієпископа Кукніша і до інших двох єпископів і до мужів королівських, і допросився у них, давши багато золота і підкупивши, аби завернули короля. І вони намовили короля йти додому. Король послухав їх і почав мовити: "Тепер уже не час, ріки замерзають, ходім додому, а як ріки стануть, тоді як нам з ними Бог дасть". Бо вже було недалеко Дмитрового дня.

Так король рік і пішов, багато злого зробивши Володимирові.

І Володимира шурина свого¹ взяв із собою до Угорщини. Ізяслав бо² під той час, поміркувавши з зятем своїм, королем, і з сестрою своєю, королевою, оженили Володимира з донькою бана³. Послали її наперед до Ізяслава, до [міста] Володимира. А Володимир, тому що струдився, без дружини своєї, з [самим] конем своїм, zostавсь одпочивати у короля. Король велику честь йому зробив, і сестра його [Володимира, королева угорська], і мужі його, Обдарували його всякими дарами і відправили до брата свого Ізяслава. Відправляючи, король сказав Володимирові: "Отцеві моему⁴, а братові своєму Ізяславові поклонися і явиш йому таке: "На мене⁵ цар угорський встає війною, і сеї зими та весни не можна мені сісти на коня до тебе. Та все-таки, отче, твій щит і мій не різні⁶: хоч мені самому не можна, але коли хочеш помочі — десять тисяч, чи більше, я тобі пошлю. А як Бог дасть, літом я в твоїй волі і тоді ми за свої обіди пімстимось, так як нам Бог дасть".

Володимир прийшов до свого брата Ізяслава, і Ізяслав, бачивши брата свого в здоров'ю і почувши від брата свого королеву мову і королеву любов, велико тішився. І сказав Ізяслав своєму братові Володимирові: "Брате, Боже тобі поможи, що ти потрудивсь для моєї честі і для своєї! Але за те тут моїй спосі, а твоїй жоні показалося довго [без тебе]!"⁷

[Потім] сказав Ізяслав брату своєму Володимирові: "Брате, ти був в Уграх у зятя свого короля, ти знаєш усю їх мисль і думу, [приходиться] тобі потрудитися знову задля моєї честі і своєї!" І так послав Ізяслав брата свого Володимира до Угор, до короля зятя свого, задля помочі. Володимир же сказав братові своєму Ізяславові: "Се мені, брате, не в труд: я для честі твоєї і брата свого Ростислава⁸ поїду радо!"

І так Ізяслав послав свого брата Володимира до короля, зятя свого, і так рече: "Коли цар устав на тебе війною, то як уже тобі з ним Бог дасть! Отже як тобі самому не можна, то пусти мені поміч, як ти сам казав. А мені Бог (нехай буде) помічник на Юрія і на Ольговичів і на галицького князя. Коли, брате, тобі яка обіда, то вона не твоя, а моя обіда, а знов коли мені обіда, то се твоя!"

Король, послушавши сього, пустив Ізяславові з Володимиром десять тисяч доброго люду. Наперед же поїхати від короля і від Володимира послали до Ізяслава: "Зять наш король пустив тобі, братові своєму, десять тисяч і так тобі мовить: "коли тобі десь обіда, то от тобі полки — іди з ними туди і мстися за свою обіду, а доспівши, сиди собі, брате!"

І Володимир прийшов до брата свого Ізяслава з угорськими полками. Ізяслав же, з'єднавшись з братом Володимиром і з Уграми, пішов на Київ. Кликали його Вячеславові мужі, Берендичі і Кяяне.

¹ Ізяславового брата.

² Се «бо» (або подібна зв'язь) пропущене при редагуванні літопису, так що оповідання розірвалось.

³ Найвищого угорського достойника.

⁴ Угорський король Гейза зве Ізяслава батьком, як старшого брата своєї жінки.

⁵ Угорського короля.

⁶ «Твій щит і мій не розно еста».

⁷ Наступають дві записки, які здаються мені вставками обидві (друга — про перенесення тіла кн. Ігоря з Києва до Чернігова — таки безсумнівно); в зв'язку з тим, мабуть, змінена вступна фраза дальшого оповідання.

⁸ Ізяслав і Ростислав, старші брати, названі тут як голови династії.

І прийшов він до Пересопниці. В той час в Пересопниці був Андрій Юрєвич. Ізяслав же, прийшовши, ставув вище Пересопниці і спалив Зарічеськ. І тут прийшла до нього вість, що йде на нього Володимир галицький. Ізяслав, почувши се, почав думати з своєю дружиною, дружина ж стала говорити Ізяславі: "Княже, сам знаєш, як тобі сильно тяжко! От ти стоїш, прийшовши на рать, ідеш сюди на Юрія, а за тобою рать — Володимир; ти підеш на Юрія, а сі, зібравшись разом, йдуть за тобою, трудно нам дуже!"

Ізяслав же сказав своїй дружині: "Ви вийшли за мною з Руської¹ землі, позбавивши себе своїх сіл і своїх пожитків!² І я не можу зректись своєї дідини і отчини: або голову свою положу, або дійду своєї отчини, і всіх ваших пожитків. Коли мене дожене Володимир з сими, я з ним побачу суд божий, як мене Бог з ним розсудить. Коли ж стріне мене Юрій, побачу я суд божий над тим, як мене Бог з ними розсудить!"

І відправив Ізяслав звідти брата свого Святополка до Володимира [міста] — стерегти Володимира, а сам з братом своїм Мстиславом і з Борисом городеньським і з Уграми пішов до Дорогобужа. Дорогобужці вийшли з хрестами і поклонились, він же сказав їм: "Ви люде діда мого і отця мого, Боже вам поможи!" І так привітавши, відправив їх до міста. Дорогобужці ж сказали йому: "Се, княже, чужоземці. Угри, з тобою! Коли б не зробили якогось лиха нашому городові!" Ізяслав же рече їм: "Я вожу Угрів і всякі народи, але не на своїх людей: хто мені ворог, на того вожу, а ви нічого не бійтесь!"

І так сказавши, пішов повз [їх міста] і, перейшовши Горину, став тут на Хотрії. Відти пішов до Корческу, і Корчане, вийшовши, з радістю йому поклонились. Ізяслав же, минувши город здалека³, став на ріці, не дійшовши Случи.

Володимир же галицький прислав до Андрія⁴ Василька Ярославича, кажучи: "Ходи, брате, до мене!" Андрій приїхав до нього і зійшовся з ним коло Мильська. І пустили наперед сторожів, а самі пішли за ними. Ізяславі ж прийшла ся вість, що Володимир галицький, Андрій Юрєвич і Володимир Андрєвич прийшли під Дорогобуж з великою силою і переправляються через Горину. Ізяслав піднявся другого дня і перейшов Случ, відти перейшов через Чортів ліс на Ушеськ і перейшов під Ушеськом ріку Ушу.

Коли вже всі полки Ізяславі через Ушу перейшли, прийшли стрільці Володимира галицького і Андрєві і Володимира Андрєвича на берег, над ріку Ушу. Ізяслав, почувши се, пустив своїх стрільців битися [з ними], і почали вони битися о ріку, а Ізяслав відійшов. Єсть там мала річка під містом, там він «ізполчився» з братом своїм Володимиром і сином своїм Мстиславом: стали на тій річці і стрілялись за неї. Ізяславі стрільці переганяли через ріку на той бік, а Галичане на сей. І тут Ізяславі стрільці вхопили у Галичан мужа і привели його до Ізяслава. Спитав його Ізяслав, рік йому: "Де твій князь?" — "Ото за грядом перший ліс, тут перейняла його вість про тебе, тут він і став, не посмів йти через ліс, а так рік: "Як підем через ліс, почнуть з нами битись, а сила наша за нами далеко, підождім тут!"

Почувши то, Ізяслав рече братові своєму Володимирові і синові своєму Мстиславі і всій дружині своїй: "Ідьмо на них знов!" Але дружина сказала йому: "Княже, не можна тобі йти на нього! ось перед

¹ Київської.

² «Живаний», вар.: «животовъ».

³ Се підчеркується дбайливістю Ізяслава, щоб городам, які приймаля його, не сталось пригоди від його війська.

⁴ Юрєвого сина, що сидів Пересопниці.

тобою ріка, та ще й зла, як хочеш іти на нього? а він стоїть ще й лісом заложившись! Ти вже тепер з ним не правуйсь, а їдь до Києва, до своєї дружини! Коли ж Володимир десь нас дожене, тоді з ним будемо битись! Так як ти нам рік еси під Зарічськом: "Як нас Юрій стріне, будемо з ним битись". Отже, тепер, княже, не гайся, їдь! Як будеш на Тетереві, тут до тебе вся твоя дружина приїде¹; а як Бог дасть, що й до Білгорода дійдеш перед ним, ще більше дружини до тебе приїде, і більше буде у тебе сили".

І так Ізяслав, послуховавши своєї братії, пішов. Відійшовши відти, став коло Святославової Криниці; а Володимир [галицький], перейшовши Ушу, став там. І так стояли проти себе, так що Ізяславим сторожам можна було видіти галицькі огні, а галицьким сторожам можна було видіти Ізяславові огні.

І задумав Ізяслав з своєю дружиною через ніч перейти до Мичська, Велів всім своїм воякам накласти великі огні, і так наложили огні, а самі через ніч пішли до Мичська. Тут їх стріло велике множество дружини, ті, що сиділи по Тетереву. Поклонилися тут Ізяславові і Мичане з ними, кажучи: "Ти наш князь!"

Ізяслав же відти перейшов за Тетерев, і тут зсів, дав коням відпочивати. Пообідавши тут і давши коням спочиннок, пішов до Здвиження. Прийшовши до Здвиження, пристав тут до вечора. Всівши на коня, покликав до себе брата Володимира, сина свого Мстислава, Бориса городенського, і угорські мужі прийшли на думу. І рече їм: "От на нас Володимир іде, а ми тут стоїмо. Я вам, братіє, так кажу: чи будемо тут стояти, чи, може, не вважаючи на свою втому, ще й сеї ночі поїхали би сьмо? Бо як схочемо тут перестояти, то от Володимир за нами, мало що нас не догонить, а друга рать перед нами — Юрій. Отже, як його діждемось, буде нам, братіє, трудно. Але як є охота, то, не вважаючи на свою втому, поїдьмо, вповаючи на Бога! Коли зможемо вїхати на Білгород, то Юрій певно побіжить веред нами, а ми поїдемо до свого Києва, в сильний полк київський. Коли вїдемо між них, я знаю, що вони будуть за мене битись. Коли ж не можна нам буде проїхати на Білгород, то вїдемо в Чорні Клубуки. А як вїдемо в Чорні Клубуки і з ними сполучимось, то вже надіємося на Бога і не боїмося ні Юрія ні Володимира".

І сказали йому Угри: "Ми твої гості! Коли ти добре покладаєшся на Князя, то знаєш сам своїх людей. Коні під нами. А як прибуде друг, то й се добре — нам сила! Сеї ночі, як нам Бог дасть, поїдемо!"

І рече Ізяслав брату своєму Володимирові: "Поїдь ти на Білгород наперед, а ми всі пускаємо з тобою свою молодшу дружину. Отже, поїдь наперед до Білгорода, а ми всі за тобою їдемо. Коли приїдеш до Білгорода і почнуть з тобою битись, ти до нас вість пішли, а сам бийся врані і до обіду. А я знов або на Обрамль Міст переїду, або іншою дорогою вїду до Чорних Клубуків, а скупившись з Чорними Клубуками, таки поїду на Юрія до Києва. Коли ж заїдеш Білгород², пошли до нас з тим, і ми до тебе поїдемо".

Сівши на коня, Ізяслав перейшов Здвижень і тут, ізполчивши полки свої, пустив наперед брата свого Володимира на Білгород, а сам з полками своїми пішов за ним. Володимир швидко прийшов до Білгорода, до містка. Під той час Борис [Юрійов син] пив у Білгороді на сїяниці з своєю дружиною і з попами білгородськими, так, що якби містяник не помітив і мосту не перекинув [не розвів], то були б його вхопили. А так полки, приїхавши до містка, кликнули і затрубили в

¹ Мова про тих членів дружини, очевидно, що мали свої села над Тетеревом і застались там.

² Захопиш несподівано.

труби. Борис же, почувши се, втік з Білгорода. Білгородці ж побігли назустріч до містка, кланяючись і кажучи: «Ідь, княже, Борис тобі втік!» І так скоренько помостили міст, Володимир в'їхав до Білгорода і послав братові своєму Ізяславові, рече йому: "Я тобі до Білгорода заїхав, а Борис вибіг. Вісті у Бориса не було, і в Юрія нема вісті, Ідь же скорше!"

Ізяслав прийшов до нього скоро до Білгорода і до світу переправив через міст полки з угорським військом. Сам Ізяслав, ісполчивши полки свої, пішов з Уграми до Києва, а брата свого Володимира зоставив з його полком у Білгороді, з огляду на Володимира галицького.

Борис же прибіг до батька свого Юрія, під той час Юрій був на Краснім Дворі, і оповів Борис отцеві своєму про Ізяслава, рече: "Ось рать!" Юрій, почувши се, не міг нічим помогти: сів у насад [човно] й утік на той бік і виїхав до Городка. Кияне ж, довідавшись про Ізяслава, вийшли проти нього з радістю.

Ізяслав сів на столі діда свого і батька свого з честю великою¹. Багато Юрієвої дружини побрала по Києву. Ізяслав же від святої Софії поїхав з братією на Ярославів двор, і Угрів покликав з собою на обід, і Киян, і обідав з ними тут на великім Ярославовім дворі, і були в великім веселії. Угри на конях грали, скоки робили на Ярославовім дворі, — велика сила. Кияне дивувалися Уграм, множетству їх вояків² і коням їх.

Володимир же [галицький], не знаючи того з Андрієм, стали коло Мичеська і піславши сторожів, довідалися, що Юрій вже в Городку, а Ізяслав у Києві. Почувши, що Ізяслав виїхав до Києва, а Юрій з Києва вибіг, Володимир сказав Андрієві Юрієвичу і Володимирю Андрієвичу: "Що ж то за княження у свата мого? Коли на нього рать іде з Володимира, як же про се не довідатись? Ти, син його, сидиш в Пересопниці, а другий в Білгороді, як же того не встерегти?" І рече з гнівом до Андрія Юрієвича: "Коли ви так княжите з отцем своїм, то справуйтеся самі, а я не можу один піти на Ізяслава. Ізяслав вчора хотів зо мною битись, на вашого батька йдучи, а на мене обертаючись, ловив мене, щоб битись, а тепер як він в'їхав у всю Руську землю, я не можу один поїхати на нього!"

І так сказавши, повернув до Галича. Сказав Мичанам [відходячи]: "Дайте мені срібла, скільки від вас хочу, — як ні, то вас візьму на шит"³. Вони не мали стільки, що він хотів, отже, здіймаючи срібло з ух і з шиї, зливали й давали Володимирові. Володимир же забрав срібло і пішов, збираючи так срібло по всіх городах, аж до своєї землі.

Андрієві ж [та Володимирові] рече: "А ви ідьте до свого батька". І Андрій та Володимир поїхали на уста Прип'яті, на Давидову Боженку, а відти поїхали до Остерського Городка, до батька свого Юрія.

Ізяслав же другого дня послав до Вишгорода до батька свого⁴ Вячеслава і рече йому: "Отче, кланяюсь тобі! Тому що Бог у мене батька мого Мстислава взяв, ти мені отцем. І я тепер кланяюсь тобі: согрішив [перед тобою] один раз, і тепер каюсь: і знову, як мені Бог

¹ Мова про церемоніальне «посадження на столі у св. Софії».

² «Множетству кмегства их».

³ Себо — забери в неволю і пограблю.

⁴ Ізяслав називає Вячеслава своїм батьком як старшого з стривів. Як найстарший з синів Мономаха, Вячеслав мав більше прав на Київ, ніж Ізяслав, син найстаршого Мономаховича Мстислава, і ніж Юрій — один з молодших синів Мономаха. Ізяслав, перехопивши спочатку Київ у Вячеслава (князя, очевидно, дуже нездарного), потім, з огляду на претензії Юрія, за краще вважав віддати київське князівство номінально Вячеславові, а собі вдоволитись реальним правлінням.

дав побідити Ігоря під Києвом, і я на тобі честі не положив, і потім під Тумащем. Тепер я того всього каюся перед Богом і перед тобою. Коли ти мені то пробачиш, то й Бог мені пробачить. Я ж тепер тобі Київ віддаю: іди, сядь на столі діда свого і отця свого»

Вячеслав же рече: "Сину, Боже тобі поможи, що ти на мене честь положи! Якби й давніше був так зробив, то хіба мене б ти пошанував? Бога б пошанував еси! А що тепер кажеш: "Ти мені еси отець!" то ти мій син! У тебе нема отця, а у мене нема сина, то ж ти мій син, ти ж і мій брат!"

На тім поцілували і честний хрест: щоб не розлучатись ні в добрім, ні в злім, але бути в одно. Ізяслав увів свого стрія і отця Вячеслава до Києва. Вячеслав в'їхав у Київ, поїхав до святої Софії і сів на столі діда свого і отця свого. І позвав до себе на обід сина свого Ізяслава, і всіх князя, і королевих мужів Угрів з їх дружиною, і були в великій любові. І Вячеслав і Ізяслав зробили Уграм велику честь — Вячеслав від себе, а Ізяслав від себе, і обдарували їх дарами багато: сосудами, одежею, конями, паволоками і всякими дарами¹.

Другого ж дня прислав Вячеслав до Ізяслава і рече: "Сину, Боже тобі поможи, що ти на мені честь положи як на своїм отці! А я знов тобі, сину, мовлю: Я вже старий і всіх рядів не можу рядити, то ж будемо оба в Києві. А як треба буде нам робити ряд [договір] чи з християнами чи з поганими, то ходитимемо обидва разом. Дружина моя і полк мій то нехай буде нам обом — ти ряди, і де можна буде нам обом їхати — оба їхатимемо, а де ні — ти їзди з моїм полком і своїм!" Ізяслав же з великою радістю і великою честю поклонивсь отцеві своєму і рече: «Отце, кланяюсь тобі! Так, як ми зrekli, так нам дай, Боже, бути заодно, доки будемо живі!»

Третього дня покликали до себе Угрів, виряджаючи їх додому на Угри, і так їм рікли: "Ідьте до свого короля, а до нашого зятя, а ми за вами пошлемо сина свого Мстислава". А королеві переказали, рекучи: "Боже тобі поможи, брате, що ти нам так поміг! Може тільки брат рідний або син батькові так учинити, як ти нам учинив еси! А ще ми тобі, брате, мовимо: от посилаємо до тебе сина свого Мстислава, з речами" [мовою]. І сказавши се, з великою честю виправили їх до короля на Угри.

І потім, зійшовшись разом, Вячеслав і Ізяслав вирядили сина свого Мстислава до короля на Угри, і так рікли королеві: "Ти нам так учинив, як тільки може рідний брат або син батькові, так ти нам поміг, і ми, брате, ще раз тобі говоримо: дай нам, Боже, з тобою бути нероздільно нічим! Коли тобі десь обіда, дай, Боже, нам самим бути за твою обіду, або через братію нашу [обстати], або з своїми синами і своїми полками. Нам нічим тобі відплатити за се, що ти нам зробив, тільки головою своєю! Тепер ти своє діло добре заверши, ми тебе самого не кличемо, бо цар тобі ратен, але пусти до нас поміч: чи таку ж саму, чи ще сильнішу, пусти з братом своїм Мстиславом, сином нашим. Бо Юрій має силу, Давидовичі і Ольговичі з ним, та ще й Половці дикі, і тих він золотом підіймає. Отже тепер, сеї весни, брате, ти нам поможи. А як сеї осені ми будемо свобідні, будемо тобі в поміч з своїми полками; коли ж ти з царем управивши, то будь нам помічник. А твої мужі і брат твій Мстислав розповідать тобі все: як нам Бог поміг, і як вся Руська земля стала за нас і Чорні Клобуки".

І так вирядивши Мстислава в Угри, вислали ще своїх мужів до Ростислава, до Смоленська. І рік Вячеслав Ростиславові: "От, брате, Бог звів нас у одно з твоїм братом, а моїм сином, Ізяславом: добився він Руської землі, а на мені честь положи і посадив у Києві. І я тобі,

¹ Пропускаю вставлені в літописі записки, які перебивають повість.

сину, мовлю: як мені син твій брат Ізяслав, так і ти! І я тобі, мовлю, сину: потрудись до нас сюди, аби ми всі разом побачили, що нам Бог явить!"

Ізяслав же рече своєму братові Ростиславові: "Ти мене, брате, багато понужував, щоб положити честь на стрію своїм і на отці своїм. І от Бог привів мене тепер у Руську землю, добивсь [я її й посадив] стрія свого і твого в Києві, задля тебе, і задля всієї Руської землі. І ще я тобі, брате, мовлю: Там, по Бозі, у тебе в Новгороді син твій і мій Ярослав; там у тебе і Смоленськ, тож, брате, уряди там усе та йди сюди до нас, аби разом побачити, що нам явить Бог!"

Юрій же послав до Чернігова, до Володимира Давидовича і Святослава Ольговича, рік їм так: "Вже Ізяслав у Києві, ходить у поміч мси!" Святослав же, не чекаючи великодня, пішов в понеділок Святої неділі і, зійшовшись з братом своїм Володимиром [Давидовичем, чернігівським], пішли оба човнами під Городок до Юрія і, ставши під Городком, тут відсвяткували Юріїв день. Ізяслав же Давидович пішов до Києва, до Вячеслава й Ізяслава Мстиславовича¹.

На той час прийшов Ростислав з Смолнянами, з множеством воїв, до стрія свого Вячеслава і брата свого Ізяслава. Вячеслав же, побачивши синовця Ростислава, а Ізяслав — брата свого, зраділи радістю великою, похваливши Бога і його пречисту Матір і силу животворящего хреста, і пробували в великім веселію і великій любові.

А Юрій пішов на Київ, і стали в Родуні: і прийшло багато Половців диких Юрчів в поміч. Ізяслав же пильнував, щоб бони не брели Дніпра, і так почали битися в насадах по Дніпру від Києва аж до устя Десни: сі з Києва виїздили в насадах битися, а ті з товариїв [з обозу]. І так билися кріпко, і не могли [ті] нічого зробити проти Києва. Бо Ізяслав дивно вихитрив човни: гребці не були видні, видко тільки весла, а людей не було видко — човни покриті дошками, і «борці» стояли зверху в бронях і стріляли, а керманців було по два, один на носі, а другий на кермі: куди хотіли, туди йшли, не обертаючи човнів.

Тоді Юрій, порадившись з Володимиром Давидовичем, і з Святославом Ольговичем, і Святославом Всеволодовичем, із Половцями, хотіли піти на Витичівський брід. Не сміючи пустити човни повз Київ, пустили їх в озеро Дулібське, відти волочили їх берегом в Золотчу, а Золотчею ввійшли їх човни до Дніпра. Половці ж Юрієві йшли лугом. Вячеслав же й Ізяслав, з братом своїм Ростиславом, з Ізяславом Давидовичем і Володимиром, братом своїм, з городенським князем [і] з дружиною своєю, з Киянами і Чорними Клобуками порадившись, пішли сею стороною Дніпра, горою, а човни теж Дніпром. Прийшли й стали проти себе на Витичеві, коло Мирославського села. І, стоячи тут, билися за брід, з'їздячися на насадах: брали сі тих, а ті сих, і коли так стояли проти себе й Ізяслав не давав їм брести, не можна було тим на сю сторону, ні сим на ту [перейти].

Юрій же, подумавши з синами своїми, покликав до себе Володимира Давидовича, Святослава Ольговича, Всеволодича Святослава і Половців і почав їм мовити: "От, братіє, стоїмо тут, чого достоїмость? пробуймо, якби взяти у них брід Зарубський та перейти на той бік". І то улюбили всі. Юрій послав своїх синів з Половцями, а Володимир Давидович і Святослав Ольгович послали Святослава Всеволодовича, а самі стали тут, ізполчившись полками своїми. Почали переправляти свої човни коло піску, повз своєї сторони, і так переправили всі свої човни коло піску, і самі поїхали коло них берегом. Юрієві ж і Святослав Всеволодович і Половці дикі приїхали на Зарубський брід.

¹ Се місце підпало вставкам і переробкам; реставрую його приблизно.

На сій стороні був Шварно з сторожами. Ті шукали, де брести Дніпро. Половці, побачивши, що Ізяславої сторожі небагато, побрели проти них на конях, за щитами, з копіями, в бронях, так щоб і битись, і покрили Дніпро множеством війська, а Русь переїхала човнами. Шварно, то побачивши, побіг і прибіг до Ізяслава. Той послав на той час свого сина Мстислава до Угрів, через те й нетвердий був у нього брід, бо не було там князя, а боярина не всі слухають. А Юрєві сини і оба Святослави, перебрівши з Половцями Дніпро, послали до Юрія, рекли: "Ідь борзо, вже ми Дніпро перейшли, щоб не вдарив на нас Ізяслав". І Юрій з Володимиром борзо прийшов на Заруб і перебрели Дніпро.

В тім часі Вячеслав і Ізяслав, і брат його Ростислав, і Вячеслав Давидович, і Володимир Ростиславів брат, і городенський князь — всі стояли коло Івана. Тут прийшла їм вість, і пішли назад до Києва. Вячеслав, Ізяслав і Ростислав силкали свою братію і почали думати. Ізяслав з братом своїм Ростиславом в одно хотіли битися проти тих, дружина ж Вячеславова, Ізяславова і Ростиславова і всіх князів стримувала їх від того. І Кияне, а особливо Чорні Клобуки, стримали їх, рекли: "Княже, не можна тобі їхати на них! Бо ратні [вороги] наші всі на конях, і як ти поїдеш на них, він [Юрій] піде перед тобою на Русь, і тобі прийдеться, лишивши своїх пішаків, їхати за ним. А ми [Чорні Клобуки] вам, княже, так мовимо: лишть се й їдьте у свій Київ, а до нас проставте брата свого Володимира: поїдемо до своїх веж [шатрів], візьмемо вежі свої, жони свої і діти свої і що там єсть у нас і підемо до Києва. Ви будете на вечір у Києві, і ми будемо. Хочемо [готові] за отця вашого Вячеслава і за тебе [Ізяслава] і за брата твого Ростислава і за всю братію і голови положити: або честь вашу добути, або з вами тут умерти, а Юрія не хочемо!"

Вячеслав, Ізяслав і Ростислав, послухавши дружини своєї і Киян і Чорних Клобуків, вирядили брата свого Володимира на вежі з Торками і з Коуями, і з Берендіями і з Печенігами¹, а самі пішли до Треполя і там стали на ніч. Другого дня, як сонце сходило, Вячеслав, Ізяслав і Ростислав пішли від Треполя до Києва, через Борок. І так ідучи, Вячеслав і Ізяслав, не входячи до міста, стали обозом перед Золотими Воротами, коло Язини. А Ізяслав Давидович став межі Золотими Воротами і Жидівськими, проти Бориславова двору. А Ростислав з сином своїм Романом став перед Жидівськими ворітьми, і многе множество з ним: А городенський Борис коло Лядських воріт.

Кияне теж стали усіми своїми силами, на конях і піші. Поміж князями, в сей бік, стали від Вячеслава й Ізяслава [Мстиславовича] в правий бік до Ізяслава [Давидовича] і Ростислава, а від Ростислава до Ольгової могили, а вліво від Вячеслава й Ізяслава до Лядських воріт. Так стали навколо всього города, многе множество.

Під той же час і Володимир прийшов з усіма Чорними Клобуками і з вежами, стадами і маєтком їх, многе множество². Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав веліли Володимирові піти з Берендіями, з вежами і стадами їх до Ольгової [могили]. І стали вони між дебрами від Ольгової до огороду [саду] св. Івана, а сюди до Щекавиці. А Коуї, Торки

¹ Фрагменти турецьких (тюркських) племен і колін, з котрих складалась «чорноклобуцька» людність: турецькі емігранти, які піддалися під протекцію київських князів і були ними розселені по полудневій границі для охорони від половців «диких» (степових).

² Тут фраза, яка здається мені пізнішою допискою: «И велику пакость створиша, оно ратниа [неприятелі], а оно своѣ: и монастыри оторгоша [обірвали] и села пожгоша, и огороды вси поськоша».

І Печеніги стали в другий бік по тих огородах до Лядських воріт, а відти до Клова, до Берестового, до Угорських воріт і до Дніпра.

І так зробивши з себе порядок, князі і дружина і Чорні Клобуки і Кияне удумали не йти против них [неприятелів], щоб битися полком, але припустити їх до себе і тут з ними битись. І рече при тім Ізяслав: "Коли нам Бог поможе і ми від них відоб'ємось, то вони не крилаті, а перелетівши за Дніпро, таки сядуть. І як уже повернуться від нас [назад], тоді як уже нам з ним [Юрієм] Бог дасть!"

А Вячеслав рече Ізяславові і Ростиславові: "От ми, братне, доспіли [готові]! Юрій мені брат, але молодший від мене, а я старший і хотів би послати до нього і своє старшинство оправити [заявити]: коли прийдеться нам судитися перед Богом, Бог на правду зглянеться!" І сказали Ізяслав і Ростислав: "Так ти, отче, і учини, таке право [заяву]!" Вячеслав же рече мужеві своєму: "Поїдь до брата Юрія, цілуй [вітай] від мене брата, а ви, брати і сини, Ізяславе і Ростиславе, слухайте: перед вами виражаю —

Так скажи братові моему: "Я, брате, багато говорив тобі й Ізяславові, вам обом: не проливайте крові християнської, не губить руської землі! Вас стримуючи, я не правувався за себе, що ви мене скривдили, і раз і другий, і безчестя на мені положили. Хоч полки маю, і силу маю, Бог мені дав, але я задля Руської землі і задля християн, того всього не поміяну, але вам то скажу ще: як Ізяслав іде битися з Ігорем, так мовить: "Я Києва не собі шукаю, але от отець мій Вячеслав, старший брат, я йому шукаю". Так він мовить, ідучи битись, і Бог йому поміг, але він Київ собі, та ще понад то і Туров і Пинськ у мене одібрав; так мене Ізяслав скривдив. А ти знов, брате, ідучи під Переяслав битися з Ізяславом, так мовиш: "Я Києва не собі шукаю, але от у мене старший брат Вячеслав, мені як отець, я йому шукаю!" І Бог тобі поміг, а ти Київ теж собі, та ще понад то Пересопницю й Дорогобуж у мене відібрав. Так ти мене скривдив, дав мені тільки Вишгород. Я ж за те все не правувався, задля Руської землі і задля християн, що вас стримував, але ви мене не слухаєте. І то ви не мені не додержали, що казали, але Богові!

І то ти мені мовив: "Молодшому не можу поклонитись!" Але от Ізяслав — хоч двічі відступив від свого слова, тепер, добувши Києва, поклонивсь мені і на мені честь положив, і в Києві мене посадив, і отцем мене назвав, а я його — сином. Отже, коли ти рік: "Молодшому не поклонюсь!" — то ось я старший від тебе не мало, а багато: я вже бородаст [був], а ти тільки ще родивсь! Коли ж хочеш йти проти мого старинства, так, як отее поїхав, — то за все Бог!"

І так послав.

Юрій же в той час стояв коло Василева і проти того прислав свого посла, і рече Вячеславові: "Я тобі, брате, кланяюсь! Се все справедливе, що ти мовиш: Ти мені як батької! Коли хочеш зо мною договоруватись, нехай Ізяслав іде собі до Володимира, а Ростислав до Смоленська, а ми собі самі договоримось!"

Вячеслав же рече: "У тебе синів сім, і я їх від тебе не відгоню. А у мене всього два сини: Ізяслав та Ростислав, та ще молодші. І я тобі, брате, мовлю, задля Руської землі і задля християн: їдь но собі, брате, до свого Переяслава та Курська з своїми синами! А там ще у тебе Ростов великий! І Ольговичів відправ додому! Тоді самі собі договоримось, а крові християнської не проливаймо. Коли ж ти підеш [далі] за своїм замислом, так, як пішов", — і Вячеслав, говорячи, оглянувся на святу Богородицю, що над Золотими Ворітьми, — "то та Пречиста Госпожа з Сином своїм і Богом нашим буде нас судити в сей вік і будучий". І то сказавши, відправив Юрієвого мужа".

Для скорочення поминаю даліше оповідання. Наступ Юрієвого війська відпертий Ізяславом. Після сього Юрій, одержавши відомість, що Володимирко галицький таки йде йому в поміч, відступив від Києва і пішов в напрямі галицького шляху. Се прийнято було за симптом його слабості; партія Ізяслава захотіла дати рішучу відправу Юрієві, і сим разом і київська громада, досі досить здержлива, рішила підтримати її всіма силами.

Прийнявши за свою династію Мономаховичів, кияне були дуже невдоволені династичним непорозумінням між лінією Мстислава і Юрієм: все настоювали, щоб Ізяслав знайшов порозуміння з ним. Але тепер, очевидно, компроміс Мстиславичів з Вячеславом, котрим дано сатисфакцію принципів старшинства, підняв надії на закінчення княжої усобиці рішучою перемогою Ізяслава. «Кияне рекли Вячеславу і Ізяславу і Ростиславу: „нехай ідуть усі, хто може хоч палицю в руки взяти, а коли не піде, нам його дай, ми самі заб'ємо!“ І так пішли, один від одного не відстаючи, з радістю, за своїми князями, многе множество». Настрій підтримав ще посланець від Мстислава, наспівши саме на той час з вістю, що король послав велике помічне військо, «якого ніколи не бувало, «многе множество», і воно вже перейшло Карпати. Князі рушили з усіма силами під Василів, де стояв Юрій на галицькім шляху, і тут сталась рішуча битва; оповідання про неї наводжу в цілості:

«Другого дня, в п'ятницю, як зорі почали займатись, наперед у Юрія в полку в бубни [вдарили] і в труби затрубили, і полки почали доспівати. Також і у Вячеслава і Ізяслава і Ростислава почали бити в бубни і в труби трубити і полки почали доспівати. Юрій з своїми синами, Володимир Давидович і Святослав Ольгович і Всеволодич Святослав, доспівши з своїми полками, пішли на верх Рутця. І Вячеслав, Ізяслав і Ростислав теж пішли з своїми полками проти них. І як вони були коло верху Рутця, тоді Юрій і Володимир Давидович і Святослав і Половці дикі і Всеволодич Святослав, обернувши свої полки, пішли до Великого Руту, бо не хотіли битись, але хотіли зайти за Рут і тут чекати Володимира галицького. Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав, побачивши, що ті йдуть геть, пустили за ними своїх стрільців — Чорних Клобуків і Русь, і ті почали заїздити в зад полків, стрілялися з ними, і вози у них почали відбирати.

Побачивши се, Юрій і сини його, Володимир Давидович і Святослав Ольгович і Всеволодич Святослав, побачивши, що за Рут їм перейти не можна, бо наїздять назад полків їх і вози їх відбирають, обернулися полками своїми й стали проти них¹.

¹ Тут наступає такий епізод: «Коли стали йти до бою, Андрій почав рядити полк свого батька, бо був тоді найстарший між братією. Бачучи, що Половці стоять позаду, погнав і до них та укріпив на бій. Відти поїхав до свого полку і укріпив в той же час і свою дружину». Я думаю, що се додаток.

Ізяслав же й Ростислав пригнали до батька свого Вячеслава, ре-ли: "Ти дуже хотів добра, але не хотів його брат твій! Тепер же, отче, хочемо або голови свої положити за тебе, або честь твою добути!" Вячеслав же рече: "Братіє і сину! з роду мого не охочий я був на кровопролиття, і до сього мене довів мій брат, що ми вже на сім місці, і то Богові судити!" І, поклонившись йому, вони поїхали в свої полки. Ізяслав вїхав до свого полку і послав по всім своїм полкам таке сло-во: "Глядіть на мій полк: як вам піде мій полк, так і ви йдіть!" І так всі полки пішли проти себе, а Ізяслав перед усіма полками сам один вїхав в полки ратних [неприятелів] і зломив своє копіє. Тут рубнули його в руку і в стегно його вдарили, і через те він упав з коня¹.

Полки зійшлися, і була січа крїпка. Бог же і свята Богородиця і сила чесного животворящего хреста помогла Вячеславові і Ізяславові і Ростиславові, і побїдили тут Юрія. Половці Юрієві тоді побігли, на-віть і по стрїлі не пустивши. Потім Ольговичі, а потім побіг і Юрій з дітьми. Бігли через Рут, і багато дружини утопилося в Руті, бо був грузький. І коли бігли, одних побито, а інших взято. Убили тут Володи-мира князя, Давидовича, чернігівського, доброго і тихого. Й інших багато побили. І половецьких князів багато взяли, а інших побили.

Коли полки зійшлися, кінні і піші, а Ізяслав лежав ранений, він тут скопився, а Кияне-пішаки хотїли його вбити, вважаючи за ратного [неприятеля], не знаючи його. Ізяслав рече: "Я князь!" А один з них відкрі: "То нам тебе й треба!" І, витягнувши меч свого, почав його рубати по шолому. Був на шоломі над чудом написаний святий муче-ник Пантелімон, золотий, той ударив по ньому мечем, і так убився шолом до лоба. Ізяслав же рік: "Я Ізяслав, князь ваш! — і зняв шо-лом. І той пізнав його, і то почули багато інших і вхопили його на руки свої з радістю як царя і князя свого, і тоді крикнули всі полки: «Кирелїсон!», радіючи, полки неприятельські побїдивши, а князя сво-го живого ведучи.

Ізяслав знемагав дуже від ран, бо зійшов кровію. Але почувши, що Ізяслав [Давидович] плаче над братом своїм, він переміг свою неміч, його всадили на коня, і він поїхав туди і плакав над ним, як над братом своїм. І довго поплакавши, рече Ізяславові Давидовичові: "Йо-го вже нам не воскресити! Але, брате, Бог і Свята Пречиста побїдили наших ворогів, тікають наоколо, а Чернігів що? Ти, брате, тому не стій, а нарядись: взявши свого брата, їдь до Чернігова, а я тобі поміч при-лажу, аби був ти нині до вечора в Вишгороді".

І здумавши, Ізяслав з братом своїм Ростиславом пустили з ним Романа, сина Ростиславового, придавши йому дружину. І так поїхав Ізяслав з Романом до Чернігова, взявши брата Володимира на полчи-щі [побойовищі]. І як сказали їм Ізяслав і Ростислав — до вечера бу-ти в Вишгороді, так і були. Тої ж ночі перевезлись і другого дня як-найраніше поїхали до Чернігова. Ізяслав з Романом Ростиславовичем вїхали до Чернігова і, поховавши брата свого, сам сів на столі брата свого в Чернігові.

Юрій же перебіг з дітьми Дніпро коло Треполя і їхав тою сторо-ною до Переяслава. Половці побігли до Половців, а Святослав Ольго-вич і Всеволодич Святослав перебігли Дніпро повище Заруба і погна-ли до Городка. Святослав же Ольгович був тяжкий тілом, струдився, тікаючи, і вїдти, з Городка, послав до Чернігова свого синавця Свя-тослава Всеволодича, а сам не міг їхати. Святослав же [Всеволодич] пригнав до перевозу на Десні, і тут була йому вість, що Ізяслав Да-

¹ Паралельно сьому епізодові, перед ним, тепер читається другий, де Андрій розпочинає битву в свого боку. Я думаю, що се також вставка, як і тільки що зазначена вище.

видович і Роман Ростиславович в'їхали до Чернігова. Почувши се, погнав назад, а проти стрія послав, рік: "Не їдь сюди, але їдь до Новгороду: сюди вже в'їхав Ізяслав Давидович і Роман Ростиславович". І Святослав, почувши се, побіг до Новгороду.

Володимир же галицький пішов був в поміч Юрієві, своему сватові, як той і сподівався, і як був коло Божького, тут була йому вість, що Вячеслав і Ізяслав і Ростислав побідили Юрія і Половців його побити. І як почув то Володимир, скорше завернув і пішов до Галича.

І так Вячеслав і Ізяслав і Ростислав, похваляючи Бога і його пречисту Матір і силу животворячого хреста, з честю і похвалою великою пішли до Києва. І так против них вийшли святителі з хрестами: митрополит Клим, ігумени чесні і попи і многе множество святителів¹. З великою честю в'їхали до Києва і тут, поклонившись святей Софії і святей Богородиці Десятинній, були в великім веселії і у великій любові. І так стали жити».

Інші дружинні повісті XII в. На інших дружинних, чи лицарських, повістях XII в., включених до Київського літопису, я спинюся коротше. Їх основний світогляд, їх ідеологія приблизно ті ж, що й повісті про Ізяслава; вище подану характеристику її ідеології можна в значній мірі прикласти до всіх їх. Різниця в стилі оповідання: більше барвистім в одних, сухішим в других. Далі в суб'єктивнім освітленні авторським — більш яскравім вияві своїх симпатій і солідарності в одних або більш об'єктивнім тоні інших. Нарешті, в мірі церковно-моралістичного елемента, в декотрих дещо сильнішого, в інших цілком непомітного. Правда, ся остання різниця залежить також і від тем.

З оповідань про Всеволода Ольговича (1140—1146) я наведу кінець оповідання — класичний текст про «ряди», умови віча з князями; я вважаю, що своїм стилем, стислішим і сухішим, сей текст більше підходить до історії Всеволода, ніж до повісті про Ізяслава, що слідом дає себе відчутти:

«Всеволод, прийшовши до Києва [з походу на Галичину], розхорувавсь і послав по брата свого Ігоря і по Святослава. І був дуже хорий, і став під Вишгородом на острові. І призвав Всеволод до себе Князя і почав мовити: "Я дуже хорий! от вам брат мій Ігор, прийміть його!" Вони ж рекли: "Княже, приймемо радо!" І взяли Ігоря [з собою] до Києва, — пішов він з ними під Угорський, і скликав Князя усіх. Вони всі цілували йому хрест, кажучи: "Ти нам князь", але прийняли його зрадливо.

Другого дня Ігор поїхав до Вишгорода, і Вишгородці цілували йому хрест. Всеволод же, ще при житті своїм, послав Володислава, зятя свого, до Ізяслава Мстиславича, а до Давидовичів Мирослава Андрієвича, рік: "Чи стоїте в хрестнім цілуванні братові вашому Ігореві?" І вони рикли: "Стоїмо!"

¹ Святителі — священники, сей термін незвідний в кирило-мефодіївських перекладах, Соболевський вважав прикметою східноболгарських пам'яток. — Мат. і нєслѣд., с. 123. Я звертаю увагу, що ці подробиці повісті про полів з хрестами, повторюючись від часу до часу, своєю стилізацією виявляють не церковного професіонала!

На другий день Всеволод преставивсь, місяця августа 1 дня, і спрятавши тіло його положили в церкві св. мучеників [Бориса і Гліба]. Ігор же поїхав до Києва і скликав Киян усіх на Гору, на Ярославль двір. І цілували йому хрест всі Кияне. І знову зійшлися коло Турової біжниці, і післали до Ігоря, кажучи: "Княже, приїдь до нас!" Ігор же, взявши брата свого Святослава, поїхав до них, і став з своєю дружиною, а брата свого Святослава послав до них на віче. І почали Кияне складати обвинувачення на Всеволожого тивуна Ратьшу, і на другого тивуна, вишгородського, на Тудора, кажучи: "Ратьша нам знищив Київ, а Тудор — Вишгород! Тепер ти, княже Святославе, цілуй нам хрест [разом] з братом своїм: кому з нас буде обида, ви судить самі!" Святослав їм рік: "Цілую вам хрест [за себе] і за брата свого, що не буде вам ніякого насильства, а тивун ось вам в вашій волі. І, зсівши з коня, Святослав поцілував до них хреста серед віча. І Кияне, зсівши з коней, говорили: «Брат твій [наш] князь, і ти!» [як наслідник]. І на тім цілували всі Кияне хреста, і за дітей [своїх], що їм Ігореві не зрадити, ані Святославові.

І Святослав, взявши лучших мужів Киян, поїхав з ними до брата свого Ігоря, і рече: "Брате! я на тім цілував їм хрест, щоб тобі з ними бути справедливим і їх любити!"¹ Ігор же, зсівши з коня, цілував їм хрест на все, що вони бажали, і брат [його]. І поїхав [по сім] на обід. А ті [Кияне] кинулися на Ратьшин двір, грабувати його, і на мечників. Ігор послав до них брата свого Святослава з дружиною і ледве що втихомирив» (Іпат. 229).

Оповідання про Святослава Ольговича і його боротьбу з Ізяславом, фрагментами включене в повість про Ізяслава, досить подібне своїм стилем до сей повісті і відрізняється головно своєю політичною орієнтацією (зверненою проти Давидовичів, старшої чернігівської лінії, тим часом як Ольговичі були молодшою). Автор менш здержливий в своїх судах про події і любить приплітати диявола як причину неприємних йому фактів, чого не робить автор повісті про Ізяслава. Святослава, свого героя, він дуже зручно і послідовно характеризує, не словами, а ділами, як чесного, принципіального, вірного своїм обов'язкам чоловіка. Ся зручність свідчить про неабиякий літературний талант автора, оскільки взагалі можна судити з таких фрагментів, що тільки гіпотетично виловлюються серед інших частин літопису. На взірець наведу сей невеличкий епізод, безпосередньо після побіди Ізяслава над Ігорем (1146):

«Святослав прибіг до Чернігова з малим числом дружини і послав до братів Володимира і Ізяслава [Давидовичів], рече: "Чи стоїте, браття, в хрестнім цілуванні, що сьте цілували п'ять день тому?" Вони сказали: "Стоїмо!" І рече їм Святослав: "То я вам лишаю Коснятка,

¹ В Воскрес. літописі ся мова переказана ширше: «Кому з людей буде обіда, судити їх по правді тобі самому або мені; а тивунам їх ні судити ні карати; що тивунами у нашого брата були Ратьша і Тудор, — їм не бути, а котрі будуть, — тим брати ва суд «уроком» [по таксі], а своєю волею людей [не продавати] [не збирати грошевих кар]». Про сей текст в «Історії України», II, с. 144.

мужа свого, якщо треба буде подумати між собою". А сам поїхав до Курська, людей приводити до ладу, а відти приїхав до Новгороду¹.

І почали Давидовичі радити [думати] потай від Святославового мужа, а Косняткові, мужові Святославовому, була ся вість, що Давидовичі хочуть вхопити брата свого Святослава. І послав Коснятко до свого князя: "Княже, думають на тебе, хочуть тебе вхопити! Коли пришлють брати по тебе, ти до них не їдь!"

Лукавий бо, пронирливий диявол, не хочачи добра між братією, а хочачи прикладати зле до злого, вложив їм гадку не доходити брата Ігоря [взятого Ізяславом в полон], не пам'ятаючи свого "отецтва" [спільного роду], ні хрестної присяги, ні божественної любові, як добре жити братії одномисленно вкупі, пильнуючи свого роду. Переступили хрестну присягу і забули страх божий, послали до Ізяслава: "Ігор як тобі був злий, так і нам! держи його твердо!" А до Святослава послали, і рекли: "Іди з Новгороду до Путивля [зречися Новгороду-Сіверського], а від брата Ігоря відступи!"

Святослав же рече: "Не хочу ні волості, ні іншого нічого, тільки пустить мені брата!" Вони відказали: "Цілуй нам хрест, що не будеш просити брата, зні доходить його не будеш, а волость [тоді] держи!" Святослав же, прослезившись, рече, пославши до Юрія, до Суздаля: "Брата мені Всеволода Бог узяв, а Ігоря Ізяслав вхопив, іди ти в Руську землю, до Києва, пожалуй, добудь мені брата, а я тут, надіючись на Бога і силу животворящего хреста, буду тобі помічником!" (Іпат. 233).

Літературну манеру оповідань про події по смерті Ізяслава Мстиславича (1154), центральною фігурою котрих виступає його син *Мстислав* до своєї передчасної смерті (1170), ми пізнали по найкращому епізодові їх — історії походу на половців 1168 р.: барвистому, поетично закрашеному оповіданню (в т. II, с. 213). Його вистане для характеристики. В сю серію оповідань входить також наведена вище (с. 23) історія київського погрому, про котру я висловив свої гадки (про можливу переробку її). Від її стримано-страдальницького, як я його назвав, тону різко відрізняється повість про *другий конфлікт* київських князів з Андрієм (1172—3) — одна з найкращих речей нашої дружинної літератури. Се найбільш темпераментно, рішучо й одверто написана річ, свого роду останнє слово київської дружинності перед новим великоруським абсолютизмом, що підіймався на півночі і грозив загладю українській державності і українському лицарству. Я заповів вище повний текст сього оповідання, на жаль, урваного вложеною тут повістю про убиство Андрія. Наводжу його тут:

«Прислав Андрій до Ростиславичів, так кажучи: "Назвали ви мене собі отцем, і я хочу вам добра і даю Романові, братові вашому, Київ". Послали по Романа до Смоленська, і прийшов Роман до Києва, і стріли його з хрестами: митрополит, і архімандрит печерський і всі інші ігумени, Князе всі і братія його. Князь же Роман війшов в Київ і сів на столі батька і діда, а синові Ярополкові дав Смоленськ. І була радість всім людям від того Романового княження.

¹ Тут оповідання перебите.

[По малім же часі] ¹ почав Андрій складати вини на Ростиславичів і прислав до них Михна, так кажучи: "Видайте мені Григорія Хотовича і Степанця і Олексу Святословця, бо вони уморили брата мого Гліба, і се вороги всім нам". Ростиславичі ж того не послухали і відправили Григорія [свобідно]. [Тоді] Андрій сказав Романові: "Не ходиш ти з братією своєю в моїй волі, то йди з Києва, а Давид — з Вишгорода, а Мстислав — з Білгорода, маєте собі Смоленськ, ним поділіться!"

І дуже розжалились Ростиславичі, що він їх позбавляє Руської [Київської] землі і дає Київ братові Михалькові. Роман пішов до Смоленська, а Михайло з Торчеського ² сам до Києва не пішов, а послав туди брата свого Всеволода і синовця свого Ярополка Ростиславовича. І Всеволод сидів у Києві п'ять тижнів. Ростиславовичі ж Рюрик, Давид і Мстислав послали до Андрія так кажучи: "Брате, ми на правду назвали тебе своїм батьком і хрест тобі цілували, і в хрестнім цілуванню стоїмо [додержуємо присяги], хоча ти добра. А ти тепер вивів з Києва нашого брата Романа, а нам дорогу показуєш з Руської землі — без нашої вини. Та за всіми Бог і сила хрестна!" Андрій же відповіді їм не дав. Ростиславичі ж, нарадившись і «узрівши» [покладаючись] на Бога і на силу Чесного Хреста і молитву [свою] до святої Богородиці, в'їхали до Києва вночі на похвалу св. Богородиці, взяли Всеволода Юрєвича і Ярополка, Юрєвого внука, і Ляха Володислава і Михна і всіх бояр. Київ же браття дали Рюрикові, і князь Рюрик, син Ростиславів, вийшов до Києва з славою великою і честю і сів на столі отців своїх і дідів своїх.

Ростиславичі [ж] пішли на Михалька до Торчеського і стояли коло нього шість день, а на сьомий послали до нього і умовились так: Михалько дїстав до Торчеського Переяслав і відступив від брата свого [Андрія] і від Святослава Всеволодича чернігівського, а приступив до Ростиславичів ³. Умовився так, щоб Володимира Ярославича галицького, сестричича Михалькового, видати Ростиславичам і відправити до батька ⁴, а Ростиславичі пустять Всеволода і Ярополка і всю дружину. І Всеволода пустили, а Ярополка не пустили — "ти про нього не згадав!" Тим же походом їдучи, вигнали Ростиславичі і синовця його [Михалькового] Мстислава, і Мстислав пішов відти до Чернігова, а Михалько його не прийняв.

Андрій же ⁵ розгнівався на Ростиславичів за Григорія Хотовича, що не вчинили його волі ⁶, і, се почувши, Ольговичі зраділи. Святослав Всеволодич і вся братія його послали до Андрія мужів своїх, підбиваючи його на Ростиславичів і так кажучи йому: "Хто тобі ворог, то і нам, і ми з тобою готові!" Андрій же, послухавши їх поради, наповнивсь "високоуміям" і розгордився дуже, покладаючись на силу тілесну, огородивши себе množеством війська і розпалившись гнівом, після Михна мечника, сказавши йому: "Ідь до Ростиславичів і скажи їм: "Не ходите в моїй волі, отже, ти, Рюриче, йди до Смоленська, до брата свого Романа, на свою отчину". А Давидові скажи: "А ти йди

¹ Я вставляю в скобках тут і далі переходові слова намість «того же лѣта», що з'явилось, очевидно, при літописній редакції.

² Там він досі сидів, в полудневій Київщині.

³ Тут додано, мабуть, потім: «бъ бо тогда Рюрикъ в Києвъ».

⁴ Перед тим встановлено звістку (мабуть, з серії галицької) про те, як Володимир, утікши від батька, попав до Михалька.

⁵ Тут, очевидно при редакції, додано при імені Андрія: князь суздальський.

⁶ Значить: ще перше ніж довідався, що зробили з його свояками.

до Берладі¹, а в Руській землі не велью тобі бути!" А Мстиславові скажи: "На тобі стоїть все, і не велью тобі бути в Руській землі!"

Та Мстислав від молодості звик нікого не боятись, тільки одного Бога пильнувати. Він звелів узяти Андрієвого посла і обстригти йому перед собою голову і бороду, і так сказав: "Іди до свого князя і скажи йому: "Досі ми тебе мали за батька з любові; коли ж ти з такими словами прислав — не як до князів, а наче до підручника і простого чоловіка, то чини, що замислив, — а Бог за всім!"

Андрієві же, як почув він таке від Михна, образ лиця його потемнів. Кинувсь на війну і був готов. Послав і зібрав своє військо: Ростовців, Суздальців, Володимирців, Переяславців, Білозерців, Муромців, Рязанців і Новгородців. І, поразувавши, знайшов їх 50 тисяч². І послав з ними сина свого Юрія, і Бориса Жидиславича воеводою, і наказав їм Рюрика і Давида прогнати з їх отчини, а Мстислава взяти, і нічого йому не робити, а привести до себе³.

Коли вони йшли повз Смоленськ, — тому що [Андрій] наказав Романові виправити свого сина з Смольнянами, Роман мусив виправити сина свого з Смольнянами і, не хочучи, виступив против братії, бо був тоді в руках його. Також і полоцьким князям усім велів іти, і туrowsьким і пінським і городенським. І, прийшовши до Ольговичів, злучився з ними проти Києва, і тут же прийшли до них Михалько і Всеволод. Ростиславичі [Андрієві братаничі] Мстислав і Ярополк, Глібовичі, і Переяславці всі. І, перейшовши Дніпро, вїхали до Києва. Ростиславичі же не зачинилися в Києві, а пішли по своїх городах: Рюрик зачинився в Білгороді, Мстислава зачинили в Вишгороді з Давидовим полком, а Давид поїхав до Галича, до Ярослава за поміччю.

Святослав же з братією і Михалько з братом Всеволодом і синовцями, зібравши Киян і Берендичів, Поросся і всю Руську землю, полками пішли від Києва до Вишгорода на рождество святої владичиці нашої Богородиці, приснодівиці Марії⁴. Було всіх князів більше двадцяти, і найстаршим з усіх Святослав Всеволодич. Він вярдав Всеволода Юрієвича і Ігоря з молодшими князями до Вишгорода. Коли вони приїхали під Вишгород, Мстислав Ростиславич, побачивши, що прийшов неприятель, ізрядив полки свої і виїхав на оболонь проти них. Обі сторони були жадні бою: стрільці їх зчепились і почали стріляти, ганяючись між собою. Мстислав же, побачивши, що його стрільці замішались серед неприятелів, зараз кинувсь до них. Рече дружині своїй: "Братіє, зложім то на божію милость і поміч святих мучеників Бориса і Гліба!" І зараз поїхав на них.

Неприятелів стояло три полки: Новгородці, Ростовці і посеред них

¹ Про значення сеї фрази («іди між безземельних князів») і взагалі про ролю Берладі — «Історія України», II, с. 521.

² Звертаю увагу читача на прегарний епічний стиль цього місця.

³ Тут наступають доволі незручно влучені рефлексії якогось укладчика літопису, очевидно: «Так наказав він Борисові Жидиславичеві і велів іти до Святослава Всеволодича, як умовились з ним і з усею братією, спокусою многолукавого диявола, що воює на християн. Андрій князь, такий розумний («умник»), у всіх ділах визначний («добль»), стратив притомність («смысль») і, не стримавшись, розпалювався гнівом — такі то й хвалькуваті слова пустив, що перед Богом стидні і мерзкі всяка хвала і гордість. Все се було від диявола, що посіває в серці нашій хвалу і гордість, як Павло каже: «Гордим Бог противиться, смиренним же дає благодать». Так і збулося слово апостола Павла, що таке сказав, то потім покажемо, тут же до попереднього вернемось».

⁴ Тут, можливо, пізніша ампліфікація.

Всеволод Юрійович з своїм полком. І так Мстислав вдарив на їх полки, і потоптали середній полк, а інші неприятели обступили їх, бо Мстислав в'їхав серед них з малим числом. І так змішалися обидві сторони. І було велике замішання, гук і крик великий, і дивні гуки. Можна тут було бачити, як лопнули списи; гучала зброя і за великим порохом не можна було розглянути ні кінного, ні пішого. І так, бившись кріпко, розійшлися. Було багато покалічених, але мертвих не було багато. Такий був один бій на обolonі першого дня у Мстислава з Всеволодом, з Ігорем і з іншими молодшими людьми.

Потім прийшли всі сили; обступили весь город. І, вибігаючи з города, билися кріпко, і багато було в дружині Мстиславовій пораних і вбитих добрих [вояків]. І [так] стояли під городом дев'ять тижнів. Потім прийшов Ярослав луцький, теж на Ростиславичів, з усею Волинською землею. Він добивався собі старшинства¹ перед Ольговичами, але не поступили йому Києва. Він [тоді] ввійшов у зносини з Ростиславичами, умовився з ними про Київ і відступив від Ольговичів: піднявся і пішов від них, ізрядивши полки, до Рюрика до Білгороду.

Побачивши се, настрашилися [Андрієві присяжники], сказали: "Тепер вони, певно, сполучаться з Галичанами і Чорними Клобуками!" Полки їх стривожилися і, не дочекавши світу, в великім замішанню, не можучи стриматися, побігли через Дніпро, і багато їх потонуло. Побачивши се, Мстислав похвалив всемілостивого Бога і поміч святих Бориса і Гліба, що невидимо погонили їх. Виїхав з города з дружиною своєю, і дружина його гонила і ударила о товари [обозн] їх і взяла багато полонянника. Мстислав же багато поту утер з дружиною своєю і не мало мужства показав з мужми своїми².

Ростиславичі ж положили старшинство на Ярослава і дали йому Київ. Ярослав ввійшов у Київ і сів на столі діда свого і отця свого.

Святослав же почав посилати до Ярослава з жалями, так казав йому: "Пригадай собі давнішу умову [ряд], на чім ти цілував хрест? Ти бо рік: "Якщо я сяду в Києві, то я тебе наділю; а як ти сядеш в Києві, то ти мене наділи! Тепер же ти сів еси, чи право чи криво, наділи ж мене!" Той же почав йому мовити: "Що тобі до нашої отчини? тобі ся сторона [Дніпра] не належить". Святослав же почав йому мовити: "Я не Угрин, ані Лях, ми одного діда внуки: скільки тобі до нього, стільки й мені [ми рівні в генеалогії], а як ти не стоїш в попередній умові, вільно тобі!"

І то сказавши, зійшовся з братією і поїхав наїздом на Київ. Ярослав же не зібрав братії і не посмів сам один зачинитися в Києві. Утік до Луцька, а Святослав в'їхав до Києва і сів на столі діда свого і отця свого, забравши майно Ярослава без числа. Бо без вісті наїхали і братії його не було вісті, що Ольговичі наїхали на Київ. "Заїхали" [захопили] тут і княгиню Ярославову, взяли з меншим сином, і дружину всю забрали та послали до Чернігова*. І, просидівши двадцять днів у Києві, вернувся [Святослав] до Чернігова³.

Ярослав же, почувши, що Київ стоїть без князя, пограблений Оль-

¹ Права на київське князівство.

² Тут наступає та друга рефлексія от писання, до котрої редактор відкликався вище: «Се уже сьбытсья слово апостола Павла рекша: "Возносийся смириться, а смирийся вознесеться". И тако возвратишася вся сила Андрѣя князя суздальского: совокупилъ бо бяшетъ всѣ земли. и множеству вой не бяхе числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смиреннии отъидоша в дома своя».

³ Означені зізв'язками слова взяті з Суздальського літопису; тут явні сліди доповнення старшого тексту, з котрого користувався Суздальський літопис, пізнішими додатками.

говичами, приїхав назад до Києва і в гніві замислив тяготу Киянам, сказав: "Навели сьє на мене Святослава, тепер промишляйте, чим викупити княгню і дитину". Ті не вміли йому чим на те відповісти, і він "попродав" [наложив контрибуцію] на весь Київ: на ігуменів, попів, черців і черниць, Латину і гостей, і позамикав усіх Киян".

Тут історія уривається; про те, як Ростиславичі, побачивши хитку позицію Ярослава, повели переговори з Андрієм, щоб вернути Київ собі, говорять лише уривкові записки: повість про смерть Андрія і замішання в землях суздальських, правдоподібно, покрила при редакції літопису оповідання про київські події¹. Перо, що описало війну Ростиславичів з Андрієм, ми пізнаємо аж в оповіданні про останні діла і смерть героя повісті Мстислава Ростиславича:

«Прислали Новгородці мужів своїх до Мстислава Ростиславича, закликаючи до Новгороду Великого. Але він не хотів іти з Руської землі, казав їм: "Не можу йти з отчини своєї і з братією своєю розійтись". Пильно бо старався він, від усього серця хочачи страдати за вітчину свою, завсіди пориваючись до великих діл, роздумуючи [про се] з мужами своїми, хочачи сповнити свій обов'язок перед вітчиною². Все розмишляючи в умі своїм, не хотів іти, але братія його і мужі його понудили його, кажучи йому: "Брате, коли зовуть тебе з честю, то йди! бо там чи не наша отчина?" Він послухав братії своєї і мужів своїх і пішов з новгородськими боярами, але се положив в умі своїм: "Коли Бог приведе мене здорового в сих днях [дасть здоров'я в найближчих часах], то ніяк не зможу я забути Руської землі".

Прийшов він до Новгороду, і стрів його єпископ з хрестами, з Новгородцями, й ігумени, і всі, ввійшовши до святої Софії, поклонилися святому Спасові і святій Богородиці, і сів він на столі діда свого й отця свого з славою і честю великою.

І коли сидів Мстислав в Новгороді Великім, вложив Бог в серце Мстиславу мисль добру піти на Чудь. І скликав він мужів новгородських і сказав їм: "Братіє, от обідять нас погані. Зглянувши на Бога і на святої Богородиці поміч, постояти б нам за себе і захистити Новгородську землю від поганих!" І любя була його мова всім мужам новгородським, і сказали йому: "Княже, коли се любо Богові і тобі, то ми готові єсьмо!"³ І зібрав усіх воїв новгородських, і порахував їх, і знайшов їх 20 тисяч числом⁴. І так пішов Мстислав на Чудську землю, і, ввійшовши до неї, стояв у ній аж до того дня⁵, воюючи по всій землі їх. І так попалив всю землю їх і, набравши полону челяддю і худобою, повернув додому, доставши від Бога побіду на поганих, зі славою і честю великою.

Ідучи ж з Чуди, ввійшов до Пскова, і забрав [арештував] соцьких з-за Бориса, свого синовця, що не хотіли його синовця Бориса. І, договорившись з людьми, пішов відти до Новгороду, і там пробув усю зиму. А на весну, здумавши з мужами своїми, пішов на Полоцьк, на

¹ Про них в «Історії України», II, с. 203 і д.

² «Хотя исполнити отечество свое» — се слово має дуже широке і загальне значення, тут його так уважаю за найкраще віддати.

³ Порівняти подібний вступ в повісті про Мстислава Ізяславича — в т. II, с. 213.

⁴ Пор. таку ж саму фразу вище про Андрія — доказ одної руки.

⁵ Очевидно попсоване місце, мусило бути число: до «дев'ятого дня» або якесь інше.

зятя свого Всеслава. Бо дід його ходив на Новгород, узяв ерусалим церковний¹ і сосуди служební, і один погост [сільський округ] прилучив до Полоцька. Мстислав же, хотячи дійти в тім усім правди для Новгородської землі й її обідн, прийшов на Луки з військом новгородським. Почувши те, його брат Роман у Смоленську послав свого сина Мстислава до Полоцька в поміч його зятєві, а до брата свого Мстислава послав мужа свого, так кажучи: "Від нього [Всеслава полоцького] тобі нема обідн, а коли йдеш на нього, то перше тобі піти б на мене!" І він, не хотячи «вередити серця» братові своєму старшому, вернувся до Новгорода.

І напала на нього болізнъ сильна, сила слабла, і язик відбирало. І поглянувши на дружину свою і на княгиню і зітхнувши з глибини серця свого, прослезився й почав їм говорити: "От я поручаю дитину свою, Володимира, Борисові Захаровичеві, і з тим, з волюстю, віддаю на руки братові Рюрикові і Давидові, а про мене — як Бог рішить!" І так, поручивши дітей своїх братії своїй і знявши руки до неба та зітхнувши з глибини серця, він прослезивсь і віддав душу свою в руці божі. Преставився ж Мстислав син Ростиславів, внук великого князя Мстислава, місяця юна в 13, на святої мучениці Акиліни, в день п'ятничний, взявши причастя на святої літургії. І так, спрятавши його тіло з честю і з благохвальними піснями і кадилами благовонними, Ілля єпископ і всі ігумени положили його тіло в тім гробовці, де лежить Володимир, син великого князя Ярослава Володимировича².

І плакалась по нім вся земля Новгородська, найбільше ж плакались по нім ліпші мужі новгородські, і так говорили плачучись: "Уже не можемъ, господине, поѣхати з тобою на ниню землю, поганыхъ поработити во область Новгородскую! Ты бо много молвѣяше, господине нашъ, хотя на всѣ стороны поганыхъ. Добро бы нынѣ, господине, съ тобою умерети, створшему толикою свободу Новгородцемъ отъ поганыхъ! Якоже и дѣдъ твой Мѣстиславъ свободил ны быше отъ всѣхъ обидъ, ты же бяше, господине мой, сему поревноваль и наслѣдилъ путь дѣда своего. Нынѣ же, господине, уже к тому не можемъ тебѣ узрѣти! Уже бо солнце наше зайде ны, и во обидъ всимъ остахомъ!"³

І так плакало над ним все множество новгородське: багаті і бідні, нищі й убогі і чорноризці, бо він був милослив до всіх нищих, і так розійшлись до домів своїх.

Сей же благовірний князь Мстислав син Ростиславів зростом був середній, лицем гарний, всіма добрими прикметами прикрашений і благонаравний. Мав любов до всіх, а особливо до милостині був пильний. Монастирі наділяв, черців потішав і всіх ігуменів потішав теж, з любов'ю приймав і брав у них благословення. І мирські церкви наділяв, попів і весь святительський чин честю достойною шанував.

Був кріпкий на війну, все поривавсь умерти за Руську землю і за

¹ Дарохранительня, ціборій.

² В оригіналі ся фраза стоїть не на місці, серед плачу, можливо дописана була потім, на маргінезі.

³ Іпат., с. 413. Се прототип плачу Волинського літопису по Володимирі Васильковичу, наведеного в т. I, с. 117. Розваживши справу, я не маю більше сумніву, що плач над Мстиславом являється типовим українським дружним плачем, бо се оповідання, очевидно, писано «руським» пером, не новгородським, хоч плач вложено в уста новгородців. З огляду на сю стилістичну вартість наводжу його в оригіналі.

християн. Коли бачив як християн половять погані, так говорив дружині своїй: "Браття, не майте нічого в умі своїм [не вагайтеся]: коли тепер умрем за християн, то очистимося з гріхів своїх, і Бог нашу кров оцінить як мучеників. Коли Бог дасть милость свою — слава Богу! Бо хоч нині умremo — однаково умremo [колись]". І так кажучи, піддавав відвагу воякам своїм, і так від усього серця бився за вітчину свою. А був любий до дружини: майна не жалував, не збирав золота ні срібла, але давав дружині своїй або призначав за душу свою.

І [так] приложивсь до отців і дідів своїх, віддавши спільний довг, котрого не втекти ніякому родженому.

Не було в Русі такої землі, котра б його не хотіла, не любила, бо він завсіди поривався на великі діла, але преставивсь молодим. І, почувши про преславлення його, браття дуже сумували, і плакала-ся по нім уся земля Руська, не можучи забути "доблесті" його. І Чорні Клобуки не можуть забути "приголублення" його.

Се закінчення, так само як і початок оповідання, ясно показує, що писалось воно людиною, яка жила всіма інтересами «Руської землі» в тіснішій розумінні. Хоча, як бачимо, останні діла Мстислава були зв'язані з Новгородом, очевидно, не новгородець писав його: інтереси автора всі коло Києва, і очевидне його бажання оправдати покійного перед київськими кругами, що він, такий популярний на «Русі», покинув її для Новгорода. Бодай по смерті, сими інтимними намірами повороту при першій можливості назад, хоче він зв'язати покійного «господина» з його «вітчиною». Се зв'язує отсе оповідання з повістю про війну 1173 р., котрої найяскравішою фігурою виступає той же Мстислав як найкращий представник українського лицарства і найбільш популярний між дружиною і Чорними Клобуками князь, проповідник неустанної боротьби з степовим поганством — сеї провідної ідеї українського лицарства (так само як вона і на заході, в огнищу тамошнього лицарства, у Франції, остаточно скристалізувала ідеальний зміст лицарства). Звертає на себе увагу гаряче висловлена тут ідея посвячення вітчизні, страждання для неї, смерті за неї як найвищої цілі життя, і запалу до «великих діл» лицарських, воєнних, якнайкращого змісту, який може людина вложити в своє життя. Як ідеологія українського лицарства, незвичайно яскраво і сильно відбитого в тих небагатьох словах, ся коротка повість не має нічого собі рівного в нашій старій письменстві і з сього погляду варта особливої уваги.

Серія оповідань про походи на Половців 1183—1193 рр. найбільше зв'язна з повістю про похід Святославичів 1185 р.— літописної паралелі «Слова о полку Ігоревім». Вона багато разів аналізувалась, порівнювалась з стилем і манерою «Слова» і дає поняття про всю серію, особливо коли

лишити на боці побожні міркування, вложені в уста Ігореві в неволі (може бути, додані або розширені при пізнішій редакції, так само як в Суздальській збірці).

Оповідання про галицькі події зв'язуються в прагматичну, суцільну повість, особливо під рр. 1188—1190. Оповідання про смерть Ярослава притикає безпосередньо, але оповідання про побожні його настрої перед смертю не дуже відповідає загальному тонові дальшого оповідання, і може бути, що тут треба покласти на рахунок пізнішої редакції — бодай дещо. Історія родинної трагедії Ярослава, під р. 1173, хоч відділена кільканадцятьма роками, в котрих нема нічого спеціально галицького, по змісту належить теж сюди, і може бути, що в своїм джерелі вона була прагматично зв'язана з тою усобицею, яка потім відігралась на ґрунті тих родинних відносин. Тому подаю її тут теж як вступну частину:

Вибігла княгиня¹ з Галича до Ляхів з сином Володимиром, і Константин Сірославич і багато бояр з нею. Були там вісім місяців. І почали посилати до неї Святополк та інша дружина, закликаючи назад: "А князя ми вхопимо!" Володимир же послав до Святослава Мстиславича, просячи у нього Червна: "Там сидячи, буде мені добре посилати до Галича, а як сяду в Галичі, верну тобі твій Бужськ і три городи додаю до нього". Святослав йому дав і хрест цілував, що буде помагати. І Володимир з матір'ю пішов до Червна. І перестріла його вість від Святополка з Галича: "Приїзди скоро, ми вхопили твого батька, приятелів його Чаргову чадь побили, а ворог твій Настаська — от тобі!"

Галичане, наложивши огню, спалили її, сина її послали в заслання, а князя водили до хреста, аби жив з княгинею по правді. І так уладилась. [Але другого року]² вибіг Володимир³ до Ярослава до Луцька і той обов'язався йому доходити волості. Ярослав галицький послав до Ляхів і привів їх в поміч собі: дав їм 3000 гривень срібла. Спалив два городи [луцької волості] і почав посилати до Ярослава: "Пусти до мене сина, інакше піду на тебе війною". Той злякався спалення своєї волості і відправив Володимира до Михалька, до Торчеського, з його матір'ю, бо Михалько був брат Ользі княгині. Відти покликав його тесть Святослав до Чернігова, з тим щоб відправити до Суздаля, до Андрія, і не пустив його [Михалько]⁴.

[Потім, р. 1187]⁵ преставивсь [умер] Ярослав, місяця октябрю в 1 день, а другого дня положено його в церкві святої Богородиці. Він був князь мудрий, язиком мовний і богобойний, по чужих краях поважаний і славний полками [військом]: коли де-небудь була йому обіда, то сам з своїми полками не ходив, а послав з воеводами. Землю свою привів до ладу, велику милостиню роздавав, любив «странних» [про-

¹ Слово: «Ярославляя» приписано на боці, с. 383. Се була донька Юрія, сестра Всеволода суздальського.

² Се додаю замість «в тоже лѣто», очевидно доданого потім (с. 388).

³ Тут і нижче, мабуть, пізніший додаток: «сынъ Ярославль галичского князя».

⁴ Як потім Ростиславичі взяли його від Михалька і відправили до батька — див. вище.

⁵ В літописі знов «тогоже лѣта», с. 441.

чан], бідних годував, любив чорноризький чин і честь йому віддавав по силі своїй. У всім ходив по закону божому, сам доглядав церковного порядку і в добрім ладі держав крилос.

Перед своєю смертю в тяжкій хоробі почув свою слабкість і скликав мужів своїх і всю Галицьку землю, покликав крилошан і монастирі, і старців, сильних і худих, і так з плачем говорив до всіх: "Отці, браття і сини! От я вже вихожу з сього світу марного і йду до Творця свого. Согрішив я більш усіх, як ніхто інший не согрішив! Ви же, отці і братя, простіть і одпустіть!" І так плакався три дні перед усіми крилошанами і перед усіма людьми. І велів роздавати своє майно монастирям і старцям, так роздавали по всьому Галичу три дні і не могли роздати.

І так говорив він мужам своїм: "От я з одною своєю худою головою ходячи, утримав всю Галицьку землю. А віддаю своє місце Ольгові, меншому своему синові, а Володимирові даю Перемишль". І на тім перевівши умову між ними, поприводив до хреста Володимира і мужів галицьких в тім, що він не буде відбирати Галича від брата. Бо Олег був син Настаськи і був йому милий, а Володимир не ходив в його волі, тому й не дав він йому Галича.

По смерті ж Ярослава було велике замішання ["мятеж"] в Галицькій землі. Мужі галицькі, здумавши з Володимиром, переступили хрестне цілування і вигнали Олега з Галича. Олег утік відти до Вручого [Овруча], до Рюрика, а Володимир сів у Галичу, на столі діда свого і отця свого.

[Але]¹ княжачи в Галицькій землі, був Володимир охочий до многого пиття, і думи не любив з мужами своїми. І взяв жінку у попа і поставив її у себе за жінку, і родились у неї два сини. Роман же Мстиславич володимирський посватався з ним і видав доньку за його старшого сина. А се довідався, що мужі галицькі не добре живуть з своїм князем, за його насильство, бо де улюбив чюю жінку або доньку, забирав силоміць. Отже, Роман, не криючись, почав послати до галицьких мужів, підбиваючи їх на князя, щоб його прогнали, а [Романа] прийняли б на княження.

Мужі галицькі пристали на Романів замисл і, зібравши полки свої й утвердившись хрестом [присягнувши на хресті], повстали на князя свого. Та не сміли його ні вхопити, ні вбити, бо не всі були в тій "думі" [змові]: боялися приятелів Володимирових. Отже, здумавши послали до свого князя [з таким]: "Княже, ми не на тебе повстали, а не хочемо кланятись попаді, тільки хочемо її вбити, а ти де хочеш, ту за тебе висватаємо!" Се ж вони сказали, знаючи, що він попаді не дасть, отже, щоб прогнати його, син йому пригрозили. І він, злякавшись, забрав золота і срібла багато з дружиною, і жінку взявши і двох синів, поїхав на Угри до короля.

Галичане ж відібрали у Володимира Романівну Федору і послали по Романа. Роман віддав Володимир братові Всеволодові, зовсім, і хрест йому цілував: "Більш мені Володимира не потрібно". І вїхав Роман до Галича і сів в Галичі княжити.

А Володимир прийшов до короля, і король узяв Володимира і з усіма полками пішов на Галич. І Роман, почувши, що король уже за Горою і не можучи проти нього стати, утік: забрав весь добиток [майно] Володимирів і втік з Галичанами з Галича до Володимира. Але тут, в Володимирі, зачинився перед ним брат Всеволод. [Роман] сам пішов в Ляхи, а жінку з Галичанками відправив до Овруча, на Пінськ. Але в Ляхах Романові помочі не було і він пішов до тестя свого Рюрика, з тими мужами, що його були увели до Галича.

¹ В оригіналі тут новий рік для звісток цілого літопису, с. 444.

Король же в'їхав до Галича, але дав весь наряд [управу] Галичанам, і посадив в нім сина свого Андрія, а Володимира забрав з собою назад на Угри, неволею, забравши від нього добуток, і всадив його з жінкою до вежі. Зробив се король великий гріх, бо цілував хрест Володимирові, але Бог визволив його [Володимира] від такої біди.

Роман же випросився від свого тестя Рюрика на Галич, рік йому: "Ведуть мене Галичане до себе на княження, пошли зо мною свого сина Ростислава". Рюрик виправив з ним свого сина і воеводу Славна Борисовича. Роман же наперед послав воїв під Пріснеськ [вар. Пліснеськ], щоб заїхали наперед Пріснеськ. Вони зачинилися [там], а Угри і Галичане їх заїхали: декотрих забрали, інші повтікали. Почувши то, Роман відправив шурина додому, а сам поїхав в Ляхи до Казимира. З Ляхів прийшов під Володимир, і не пустив його брат до Володимира. Роман прийшов до брата з Ляхами, з Мешком, вуєм своїм. Не добився нічого і пішов до свого тестя Рюрика. Рюрик дав йому Торческ, а на брата його, на Всеволода, наслав з погрозою. Всеволод побоявся Рюрика і відступив Володимир братові Романові. Роман поїхав до Володимира, а Всеволод до Белза.

Галицькі ж мужі післали до Ростислава Берладничча¹, закликаючи його до себе на княження до Галича. Він, то почувши, зрадів і випросився від Давида, бо Давид його прийняв був до себе. Поїхав борзо з Смоленська і, приїхавши на Галицьку Україну², взяв два галицькі городи, і відті пішов на Галич, згідно з їх замислом.

Але мужі галицькі не були всі в одній мислі: чії сини та брати були у короля, ті міцно тримались королевича. А король під той час прислав синові в поміч багато угорських полків, боячися князів руських. Отже, коли королевич і воеводи угорські почули, що Ростислав іде на Галич, по змові з галицькими мужами, королевич, не довіряючи їм, почав їх водити до хреста. Праві цілували, нічого не знаючи, а винуваті — стережучись Угрів.

Ростислав же прийшов під полки галицькі з невеликою дружиною, не знаючи їх "лесті", але покладаючись на те, як вони обіцяли: тільки побачуть його полк, зараз відступити від королевича. Було ж в його полку і кілька мужів галицьких, що приїхали, сі, побачивши хитрість своєї братії, підпустили їх під свій полк і відступили від нього. Тоді дружина його сказала: "Княже, бачиш тепер їх хитрість! Ідь собі геть!" Він же рече: "Браття, ви знаєте, на чім вони мені цілували хрест! Коли ловлять моєї голови, то Бог їм судить то і той хрест, що вони мені цілували; а я не хочу блудити по чужій землі, хочу голову свою положити в своїй отчині!" І, сказавши се дружині своїй, рушив на галицькі полки. Полки ж галицькі й угорські, окруживши, збили його з коня і, взявши тяжко раненого, ледве живого, понесли його до Галича. Галичане ж схвилювались, хочаби відібрати його від Угрів і прийняти собі на княження. Угри ж, побачивши то, приложили до ран зілля смертне, і від того він умер. Положили його в монастирі, в церкві св. Іоана, і прилучивсь він до дідів своїх і до отців своїх.

Угри ж, дізнавши "лесті" галицької, що Галичане шукають князя руського, почали у всім насильство їм діяти: у мужів галицьких почали відіймати жінок і доньок на постіль до себе, коней ставити в божницях і в хатах і інших насильств багато робили. Галичане ж почали дуже тужити і сильно каялись, що прогнали князя свого.

[Того ж року]³ утік Володимир Ярославич з Угор, з вежі ка-

¹ Володимирового брата в других.

² «Ко Украйнь галицькой».

³ Се теж редакторський додаток, мусило бути щось інше: «під той час», «тоді», абощо (с. 448).

м'яної, де його держав король з його попадею і двома дітьми. Поставлене було йому шатро на вежі, і він, порізавши шатро і звивши собі вузівку, спустився з дітьми долів. Потім сторожі його два були йому прихильні і допровадили його до землі Німецької, до царя німецького. Цар же, довідавшись, що він сестричич великому князеві Всеволодові суздальському, прийняв його з великою любов'ю і з великою честю. Суздавляк до нього мужа свого і послав його до Казимира, в Ляхи, велячи йому добути йому Галич, як він того бажав. Бо [Володимир] прирік давати цареві по 2000 гривень срібла щороку. Казимир же, поставивши до нього свого мужа, Міклая, послав його до Галича.

Галицькі мужі стрінули його з великою радістю [як] свого князя і дідиця, а королевича прогнали з землі своєї. На Спасів день сів Володимир на столі діда свого й отця свого. І послав до свого уя Всеволода до Суздаля, благаючи його: "Отче господине, утримай Галич пради мені, а я божий і твій з усім Галичем — в твоїй волі есмь завсіди!" Всеволод же суздальський обіслав всіх князів і короля в Ляхах, водив їх до хреста щодо свого сестричича, що вони Галича не шукатимуть під нім ніколи. І Володимир утвердився в Галичі, і ніхто з того часу не виступив проти нього».

Закінчення сеї повісті, як бачимо, виявляє руку «суздальської орієнтації» — автора чи редактора, се вже тяжче сказати.

З серії оповідань про інтригу Всеволода суздальського, на котрій замикається Київський літопис видубицької редакції, я наведу першу частину, яка розповідає про смерть Святослава, перехід київського стола до Рюрика і зв'язані з тим події (рр. 1194—5):

«Скликав Святослав свою братію: Ярослава, Ігоря і Всеволода — і почав з ними радитись, хотячи [йти] на рязанських князів, бо була у них суперечка за волості. І послали до Всеволода до Суздаля, просячи його [згоди] на похід на Рязань. Всеволод же їх волі не вволив і повернув Святослав з Карачева, з Юрієвого дня. Іхав літом на саях, бо кинулось йому шось на ногу, а Десною пішов насадами [човнами]. Прийшовши до Києва, поїхав Святослав до Вишгорода, в п'ятницю, поклонитися святим мученикам. Ввійшов до церкви, з слізьми цілував святий гріб, потім пішов до батьківського гробівця і хотів своїм звичаєм туди. Але що піп з ключем одійшов, Святослав, не діждавшись, поїхав, невдоволений в умі своїм, що не поклонився батьковому гробові. І так приїхав до Києва. В суботу поїхав до св. мучеників, до тої церкви, що у святого Кирила [батьківської фундації], свою останню службу приносив, в неділю ж, на празник [Бориса і Гліба], не міг [уже] поїхати з Нового Двора, а тут і празнував празник святих мучеників. Другого дня, в понеділок, прийшла йому вість від сватів, що йшли брати внуку Святославову, Глібівну Єфимію, за царевича, і Святослав послав проти них мужів київських. Сили його все більше слабли і язик «отемнівав», і він, прокинувшись, сказав до княгині своєї: "Коли буде, — рече, — святих Маковеїв?" Вона ж відповіла: "В понеділок". Князь же рік: "О, не діжду я того!" Батько бо його Всеволод в день св. Маковеїв пішов к Богові. Княгиня, міркуючи, що якесь видіння бачив князь її, стала питати, але він не сказав їй, рече: "Я вірую в одного Бога". Велів себе постригти в черці і послав по свата Рюрика.

І преставився місяця юля [25] князь Святослав, мудрий, в заповідях божих ходивши, чистоту тілесну пильнувавши, чорноризький і ерейський чин любивши, нищих милувавши. І положили його у св. Киріяда, в його батьківським монастирі. Князь Рюрик поїхав до Києва, і вийшли йому назустріч з хрестами митрополит і ігумени всі, і Кияне всі від малого до великого, з радістю великою. Рюрик же, ввійшовши до св. Софії, поклонився святому Спасові і св. Богородиці і сів на столі діда свого і отця свого, з славою і честью великою. І зраділа вся Руська земля з княження Рюрикового: Кияне, християне і погані. Бо всіх він приймав до себе з любов'ю, і християн і поганих, і не одгонив нікого.

В літо 6703¹ після Рюрик по брата свого Давида, до Смоленська, і казав йому: "Брате, zostались ми старші з усіх в Руській землі. Приїдь до мене до Києва: які будуть [справи до] думи про Руську землю і про братію нашу — Володимирове плем'я, то все порішимо, і [притім] самі здорові побачимось". І пішов Давид з Смоленська човнами з Смольнянами, і прийшов до Вишгорода в середу русальної неділі. І покликав його Рюрик на обід; Давид приїхав до брата Рюрика на обід, і були в любові великій і веселію многим. І, обдарувавши багатьма дарами, відправив його. Потім позвав його до себе на обід до Білгорода братанич його Ростислав Рюрикович. Давид приїздив до Білгорода, і тут були в веселію великим і любові многій, і Ростислав, обдарувавши дарами многими, відправив його.

Давид же [теж] позвав до себе на обід брата свого князя Рюрика і дітей його, і тут були в веселію і любові великій, і, обдарувавши брата свого Рюрика дарами многими, Давид відправив його. Потім позвав Давид на обід усі монастирі, і був з ними "весел" [підохочений], і роздавав сильну милостиню їм і нищим, і відправив їх. Потім покликав Давид усі Чорні Клобуки, і обдарував їх дарами многими і відправив їх. Кияне ж почали звати Давида на пир, подавали йому велику честь і многі дари. Давид же й собі запросив Киян на обід, і був з ними в веселію многим і в любові великій, і відправив їх.

А з братом своїм Рюриком постановив умови в усіх справах про Руську землю і свою братію, Володимирове плем'я, і пішов Давид до свого Смоленська.

Сподіваюсь, що ся чимала вибірка взірців, наведених мною, оправдує мою пропозицію трактувати ці історичні оповідання XII в. як окремий літературний рід, виділивши його з-під загальної категорії «літописання», яка так мало говорить нашій уяві вже через саму свою загальність. Вилучивши ці оповідання, писані з становища княжих та дружинних інтересів, з літописної мішанини — церковних та монастирських записок та різних релігійно-моралістичних додатків, котрим їх, подекуди цілком явно і очевидно, прибрала рука церковника-книжника, щоб перетворити ці лицарські повісті в душеспасенне книжне почитання, видушивши церковну мораль з сих коромол і бійок за «часть» і «честь», ми дістаємо цілком ясний ряд оповідань, зазначених літературною індивідуальністю їх авторів, і певну ка-

¹ Очевидно, тут знов-таки пропала первісна фраза (с. 458).

тегорію творчості, котра вспіла протягом століття виробити певну спільність стилю й ідеології.

Коли, напр., порівняти повість про Ізяслава, з її широким, свобідним, непримушеним стилем, багатими деталями, многословними промовами, з сим останнім оповіданням про смерть Святослава і гостину Давида в Києві, з її біднішим висловом, перевагою стереотипових фраз, повтореннями, наче взятими з якої-небудь «казки з повтореннями», ми ясно бачимо різниці в літературній манері авторів. Пошукавши в сім напрямі пильніше і детальніше, аналізуючи лексикону і фразеологію різних серій оповідань, правдоподібно, вдається представити досить докладно стиль і манеру різних авторів, далеко повніше і певніше, ніж се я зробив в сїм огляді, скорше для прикладу, щоб дати заохоту студіям в сїм напрямі, а не доходячи до кінцевих результатів. Навіть при простім читанні впадають в око різниці вислову різних повістей, як я назвав сі серії, напр., в повісті про Ізяслава ми все стрічаємо технічний вираз: «исполчи полкы», а в повісті про Мстислава Ростиславича: «изряди полкы» і т. под.

Але поруч того, і ще виразніше, виступають певні спільності всіх сих оповідань, сї дружинно-лицарської літератури, які об'єднують її в одну яскраву цілість. Вони виступають як у фразеології, в певних «загальних місцях» — отих різних «вїхав до Києва і сів на столі діда і отця», стріло нового князя духовенство «з хрестами», зібрались князі «в любові й веселії» і под., — так і в провідних ідеях княжої та дружинної ідеології, лицарської моралі, з котрою досить слабо гармонізують побожні фрази з ходячого церковно-релігійного запасу. Ся спільність походить передусім, очевидно, з того стилю мови і вислову, який виробився в дружинних кругах, набрав своєї лицарської фразеології. Але, без сумніву, відбилися тут і літературні впливи.

Насамперед безперечні дуже сильні запозичення з дружинної поезії, які, напр., виступили перед нами з порівняння літописної повісті про похід на половців Мстислава Ізяславича з «Словом о полку Ігоревім» і з тих різних відблисків героїчного епосу (напр., пісень про Боняка), котрі вже були вище принотовані¹. Цілком певно, що коли б ми мали перед собою більше тих героїчних епопей, ми б бачили на кожнім кроці, як виведені в тих літописних оповіданнях особи рухаються і говорять по епічних взірцях і як самі сі оповідання сповідають словами і ситуаціями героїчного епосу.

¹ Т. II, с. 211—2, 213, 229.

Поруч того були впливи також і самої дружинної прози: старших повістей на творчість молодшу. Тільки ми при нашій стані матеріалу мусимо завсіди рахуватися з можливістю, що повторення в повістях молодших загальних місць з повістей старших можуть бути й безпосередніми відгомонами утертих фраз поетичних. Коли, напр., фразу «много пота утер» ми стрічаємо в фрагменті про Мстислава Вел., а потім в повісті про Мстислава Ростиславича, або «ломъ копѣйный и звукъ оружийный, отъ множества праха не знати ни конника на пѣщца» сеї повісті повторюється в повісті про Батиїв погром («ломъ копѣйни и щитомъ скѣпанье, стрѣлы омрачиша свѣтъ») ¹, то тут така ремінісценція поетичного «загального місця» майже очевидна. Але те ж може бути і в багатьох інших, менше замітних випадках.

В кожному разі певна одність настрою і стилю об'єднує сю галузь нашої старої літератури і відмежовує її цілком виразно від літератури релігійно-моралістичної. Коли навіть полишити на рахунок авторів сих повістей деякі релігійно-моралістичні прикраси і навіть епізоди (в тім роді як передсмертна сповідь Ярослава галицького), котрі не мають таких виразних познач інтерполяції, як інші, зовсім безсумнівні додатки,— ми все-таки бачимо виразно, як механічно прилучаються вони до того, що властиво становило зміст і нерв оповідання. На вище поданім розборі оповідань про смерть Ігоря Ольговича (с. 15 дд.) можна було бачити яскраво, як різко розходилися ці дві літературні течії: релігійно-агіографічна та моралістична, з одного боку, дружинно-героїчна, або військово-лицарська — з другого. Так само показували се різні додатки, наведені вище, яка глибока різниця лежала між літературою церковно-релігійною і сею світською, тільки декорованою на церковну. Так, як герої, що виступають в сих повістях, не вважаючи на вічні фрази про покору божій волі, божий суд і посмертну заплату, з усею безпосередністю своїх, не зрушених рефлексіям вдач, з самозабуттям віддавались скороминущому моменту, зриваючи з нього «свою часть» і «свою честь» і не думаючи про згідність своїх вчинків з церковною мораллю,— так і автори сих повістей, будучи церковно вишколеними, але цілком світськими по вдачі й інтересам людьми, дуже мірну частину віддавали новому Богові, а всю увагу, весь інтерес, всі симпатії лишали тим справам, за котрі «покладали свої голови» їх герої.

Де знаходились вони, такі автори, речники княжих та дружинних інтересів? Чи таки в монастирях, фундованих

¹ Іпат., с. 218, 392, 522.

династіями, між колишніми мужами-боярами тих князів, що потім ішли на спокій до сих монастирів своїх патронів князів? Чи між монахами з професії, які старались тим прислужитись своїм патронам-добродіям, списуючи з їх слів, в їх освітленні, їх діла? Чи між ближчим оточенням сих князів і бояр, між двірськими попами, між клириками-секретарями, дяками і под.? Чи, нарешті, між самою дружиною бували настільки книжні й охочі до письменства люди, що вони списували діла, котрих учасниками й свідками були?

На се, на жаль, ми не знаходимо скільки-небудь виразних вказівок ні в самих повістях, ні поза ними. В старому київському літописі один з його редакторів (можливо таки сам ігумен Сильвестер), з нагоди смерті тисяцького Яна Вишатича, записав, що він чув від нього багато оповідань, «многа словеса», котрі й повписував до свого літописця («яже вписахъ в лѣтописецъ»). Се автентична вказівка на те, якими дорогами заходили до монастирських літописців оповідання, взяті з уст визначніших бояр і князів. Але вони могли списуватись і поза монастирями, тільки потім попадаючи в руки якогось літописця з професії, підпадали різним змінам і препаратіям, комбінуючися з різним матеріалом, як то ми бачили, власне, на Київському літописі XII в. Нижче в сій книзі в авторі волинської повісті про Володимира Васильковича ми побачимо, з усякою правдоподібністю, прибічного княжого писаря. Се кидає світло на всю сю літературну течію взагалі.

Останки дружинних повістей з першої чверті XIII в. Київський літопис видубицької редакції заховав нам найбільшу і найкращу частину дружинної, лицарської літератури, яку маємо; але се, очевидно, тільки невелика частина. Розуміється, література ся не скінчилась там, де замкнув свій відпис незвісний нам видубицький книжник. Літописання в Києві продовжувалось в тих же напрямках, які зазначилися в XII в., і хоч від XIII століття не зосталось для нас такої місцевої збірки, яку маємо для XI і для XII в., але в компіляціях північних, а почасти і в галицько-волинському літописі маємо деякі останки повістєвої літератури, що служить безпосереднім продовженням писань XII в. Тільки як з XII віку ми сей київський матеріал в північних збірках — в Суздальському літописі мніха Лаврентія і в пізніших московських зводах — мали переважно тільки в витягах, конспективних переповідженнях, так і київські, взагалі українські повісті XIII в. маємо в них переважно в формі таких же конспектів і ними мусимо вдовольнитись, наскільки не маємо новіших записів.

Так історія української усобиці, роздмуханої Всеволодом суздальським, перервана в видубицькій редакції Київського літопису похвалою Рюрикові, продовжується в Суздальському літописі такими записками, вповні аналогічними з витягами з київських записок XII віку, котрі ми там читали під попередніми роками:

«Повстав Рюрик на Романа й привів до себе Половців до Києва, збираючись іти до Галича на Романа. Але Роман випередив його і, зібравши полки галицькі й володимирські, в'їхав до Руської землі. [Тоді] й Володимирічі [Рюрикові свояки], відступивши від Рюрика, поїхали до Романа, і Чорні Клобуки, зіоравшись всі, їхали до Романа, і з усіх городів руських люде їхали до Романа. І з усіма полками своїми Роман наборні пішов до Києва; княгне відчинили йому подільські ворота, в Коширевім Кінці, і він в'їхав на Подолля і послав на Гору до Рюрика і Ольговичів, Водив до хреста Рюрика і Ольговичів, і сам їм хрест цілував. Відправив Рюрика до Вручого, а Ольговичів за Дніпро до Чернігова, а в Києві Роман посадив Інгваря Ярославича.

Тої ж зими ходив Роман князь на Половців, і взяв вежі половецькі, і привів полону багато, і душ християнських відполонив від них множество, і була радість велика в землі Руській. [Але] місяця генваря в 2 день, на пам'ять св. Сильвестра папи римського, взято Київ Рюриком і Ольговичами і всюю землею Половецькою. Бчинено велике зло в Руській землі, якого не було над Києвом від охрещення Руської землі. Були бо напасті і взяття, але не такі, як тепер се зло сталося. Не тільки одно Подолля взяли й попалили, але й Гору взяли, митрополію св. Софії пограбували і Десятинну Богородицю пограбували, всі монастирі. Ікони пообдирали, а інші забрали, і честні хрести, і святі сосуди, і книги, і одежі блаженних давніших князів, що повішали були на пам'ять по собі в святих церквах,— все то взято в полон. Черців і черниць порубали, попів також: старих, сліпих, хромих, слабих і хорих—всх поскили, а молодих черців і черниць, попів і попадей, Княн і доньок та синів їх—всх повели іноплеменники до себе в вежі. Взяла тоді дружина Ростислава Ярославича Мстислава Володимиріча й повела до себе до Сновська.

Іри кінці ж року, феврала в 16 [день], приходив під Вручий Роман до Рюрика, відводячи його від Ольговичів і Половців. Цілував Рюрик * вел. кн. Всеволодові і синам його Константинові та його братам... В літо 6712 прислав Роман мужа свого до в. кн. Всеволода, просячи за Ольговичів, аби прийняв їх в мир і до хреста привів; в. кн. Всеволод послав мужа свого Михайла Борисовича, і він водив Ольговичів до хреста, а Ольговичі послали мужів своїх, і ті водили Всеволода до хреста, а Романа на Русі. І настав мир.

В літо 6713 ходили руські князі на Половців: Рюрик київський, Ярослав переяславський, в. кн. Всеволода син, Роман галицький Мстиславич і інші князі. Була тоді люта зима, і Половцям була велика тягота, наслана на кару од Бога. І взяли руські князі багато полону, і зайняли їх стада, і вернулись додому з великим полоном. І була радість велика всім християнам Руської землі, тільки диявол був сумний, що не хоче добра народові християнському. В Треполі з'їхались Рюрик і Роман, Ростислав приїхав, бувши у свого шурина в Переяславі, і тут були переговори про волості [відповідно тому], хто що послужив Руській землі [«терпель за Руською землею»]. І диявол учинив велике замішання. Роман ухопив Рюрика і відіслав до Києва і постріг в ченці, також жінку його і доньку його [свою жінку давнішу], котру був

відправив, а Ростислава, Рюрикового сина, і брата його Володимира — теж забрав а собою...»¹

Ясно бачимо тут скорочену, конспективну схему оповідання, що становить продовження оповідань Київського літопису з 1190-х років. Як тоді укладчик володимирської чи суздальської збірки, котрою покористувався суздальський мніх Лаврентій (була вона складена в Володимирі суздальським чи тільки орієнтувалась на Володимир, се не беруть рішати), переказував ці київські повісті, покорочуючи та стилізуючи на свій лад, так, очевидно, і далі се робиться з якимсь українським джерелом, котрого нині не маємо. В основі лежать київські записки, правдоподібно, того ж стилю, що оповідання про події по смерті Святослава, 1195—6 рр., зовсім можливо, що тої самої руки. Володимирський компілятор, з одного боку, покорочує їх, бо в своїй компіляції старається дати більше матеріалу про північні відносини, про володимирське князівство. З другого боку, він препарує український матеріал з становища володимирської ідеї: висуває роль Всеволода як старійшини сучасних князів, найвищої інстанції, без волі й санкції котрої нічого не діється, а все, що діється, діється во славу її. В наведених уривках я почасти викропкував, почасти зазначив звідкю такі володимирські квітки, як правдоподібні сторонні додатки.

Такі запозичення з київських джерел в північних компіляціях ідуть, хоч не рівномірно, але досить все-таки в значній кількості до кінця першої чверті XIII в. Тут ми маємо київську повість, яка завдяки сенсаційності події, оціненій, щоправда, тільки пізніше, знайшла місце у всіх компіляціях в досить повній формі, а в деяких і зовсім без скорочень, а навпаки, з різними місцевими додатками. Се оповідання про перший прихід Татар до Європи і нещасливу битву з ними українських князів, зведену над Калкою в 1223 р. Вступна фраза, що се сталося «при Мьстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятое лѣто княженья его в Киевѣ», не полишає сумніву, що воно було написане в Києві, бо Київ був в той час уже таким другорядним центром, що ніде, крім Київщини, нікому не прийшло б до голови означати подію роками київського княження². Притім цінне воно як власливо єдина дружинна повість, захована в мало зміненій

¹ Лавр., с. 396—9; Воскр. с. 107—8. Ампліфікації, котрих бракує в Воскр., виключаю в сім перекладі.

² Підношу се, бо в літературі автора вважають звичайно «галичаном або воляняком», з огляду на подробиці про Данила. Пор. «Іст. України», II², с. 243.

формі, з початком і кінцем, так що може бути реставрована в своїй оригінальній формі. На жаль, така робота над нею досі не переведена, хоч як типова «воїнська повість» досить давно була оцінена істориками літератури. Те, що я подаю нижче, се тільки п р и б л и з н а реставрація — поки текст буде уставлений докладніше (звіздкою означаю правдоподібні пізніші додатки):

«По гріхам нашим прийшли язикн незнані, пр. Мстиславі Романовичі князі, в десяте літо княження його в Києві. Прийшла нечувана рать, безбожні Моавитяне, так звані Татари, про котрих ніхто не знає добре і ясно, хто вони і звідки прийшли, якого вони язика і котрого племені, і яка їх віра *. [Звуть їх Татарами, а інші кажуть, що то Таурмени, другі що то Печеніги, а деякі кажуть, що се ті, про котрих оповідає Мефодій, єпископ патарський, що вони вийшли з пустині Етрівської, що лежить між сходом і північчю, загнав їх Гедеон, а по скінченні часі мають вони знов явитись і поплінити всю землю від сходу до Євфрату, а від Тігра до Понтійського моря, крім Ефіопії. Бог один знає їх, а ми се списали про них на пам'ять руських князів і біди, яка їм була від них (Татар)].

Прочули ми, що вони поплінили багато країв: Ясів, Обезів, Касогів — і прийшли на землю Половецьку. Половці стали [проти], але Юрій Кончаківич, що був найбільшим між Половцями, не міг стати проти лиця їх [Татар]. Коли він утік, Половці не змогли їм противитись. Побігли безбожні Половці аж до Дніпра ріки, а інших загнано до Дону, до Лукомор'я, і там вимерли, побивані гнівом Божим і пречистої його Матері * [Багато бо ті Половці вчинили лиха Руській землі, тому всемілостивий Бог хотів погубити безбожних синів Ізмаїлевих — Куманів, аби покарати за кров християнську. Так і сталося над безбожними — побідили їх Татари, і інших сім язиків].

Перейшли [Татари] всю землю Куманську і прийшли близько Русі, а Котян з іншими князями і останком Половецьк прибіг туди, що звється "вал Половецький". Данил Коб'якович і Юрій були вбиті, а інших Половців багато розбіглося по Руській землі. Котян сей був тесть Мстиславичу і прийшов з князями половецькими з поклоном до Галича, до зятя, князя Мстислава, і до всіх князів руських. Приніс багато дарів: коней, верблюдів, буйволів і дівчат, обдарував князів руських і так говорив: "Нашу землю зайняли сьогодні, а завтра прийдуть і заберуть вашу. Обороніть нас! Коли не pomoжете нам, то нині ми будемо посічені, а завтра ви будете посічені!"

І попросив Котян помочи у свого зятя, Мстислав же почав просити князів руських, братії своєї. Рече: "Коли ми, братіє, не поможемо сим, то сі піддадуться тим [Татарами], і більша сила їх буде". І так думавши [над сим] багато, згодились помогти Котянові, послухавши благань князів половецьких. Була нарада всіх князів в городі Києві, і прийняли таку гадку: "Лучче нам прийняти їх [Татар] на чужій землі, ніж на своїй!" І почали кожний ладити свою волость. Був тоді в Києві Мстислав, а Мстислав Козельський — в Чернігові, і Мстислав — в Галичу, то були старійшини в Руській землі, а молодші князі такі: князь Данило Романович, князь Михайло Всеволодич, князь Всеволод Мстиславич київський і багато інших князів¹. Тоді й князь великий половецький Бастий охрестивсь.

¹ Речення — при старших князях: «Юрія же князя великого суздальського не бы [вар.: нѣту] в том сѣвѣтъ» і при молодших: «Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимерь младѣ» вважаю пізнішими додатками.

І, зібравши всю землю Руську проти Татар, прийшли над ріку Дніпро, на Заруб. Тоді Татари, довідавшися, що князі руські йдуть проти них, прислали послів до князів руських: "Зачуваємо, що йдете проти нас, послуховавши Половців, а ми вашої землі не займали, ні городів ваших, ні сіл, ані не прийшли на вас, але прийшли, Богом попущені, на своїх холопів [рабів] і конюхів, поганих Половців. Візьміть з нами мир, бо нам з вами війни нема. А як Половці до вас тікають, то ві їх бийте, а майно забирайте собі, бо ми чули, що вони і вам багато злого чинять, тому ж ми їх відси й б'ємо". Князі ж руські того не послухали і послів татарських побили, а самі пішли проти них. І, не дійшовши Олешя, стали на Дніпрі, коло острова Варяжського¹, і [тут] прислали Татари послів вдруге, кажучи: "Коли сьте послухали Половців, а наших послів побили і йдете проти нас, то йдіть! ми вас нічим не займаємо, і у всім тім нам Бог [суддя]!" І [князі] відправили їх послів.

І тут прийшла вся земля Половецька і всі князі їх, а з Києва князь Мстислав з усею силою, а з Галича князь Мстислав з усею силою, Володимир Рюрикович з Чернігівщини, і всі князі руські і всі князі чернігівські. З Смоленська прийшло на Заруб 400 мужів, і з інших країв. А вигонці галицькі приїхали човнами Дніпром: пішли в море, було їх човнів тисяча, ввійшли в Дніпро, піднялися через пороги і стали коло річки Хортиці на броді, на протолочі. Був з ними Домаморич Юрій і Держикрай Володиславич. І прийшла вість у становища, що [Татари] прийшли подивитись на руські човни: почувши се, Данило Романович погонив, сівши на коня, і кінь, що були з ним, і багато інших князів з ним гонили, щоб побачити ворога. Але ті вже відійшли, Юрій же сказав, що були то стрільці. Інші говорили, що се прості люди, гірші від Половців, але Юрій таки говорив: "Се военний люд і добрі вояки!" Приїхавши, розказали Мстиславі; Юрій розповів все і молоді князі сказали: "Мстиславе, і другий Мстиславе! не стійте, ходім проти них!"²

Тоді князь Мстислав галицький перебрів Дніпро з тисячею людей на сторожів татарських і любив їх, а решта стала тікати з воеводою Гемябеком, і тут не було їм рятунку. Тоді закопали свого воеводу Гемябека в землю, хочачи його живим схоронити, і тут таки знайшли його, і Половці випросили його і вбили. Почувши се, князі руські пішли всі за Дніпро з множеством людей; перейшли ми³ Дніпро як по сухому, так що вода була покрита множеством людей, Галичане і Волинці — кожне з своїми князями, а Куряне, Трубочане і Путивльці — кожні з своїми князями. І так перейшли всі князі — Мстислав, і другий Мстислав, чернігівський, і інші князі — ріку Дніпро і пішли в поле Половецьке. І перестріли Татари руські полки, але стрільці руські побідили їх і гонили в поле далеко, рубаючи їх; забрали їх худобу і утекли з стадами, так що всі вояки збагатилися худобою.

Відти йшли вісім день до ріки Калки. Стріли їх сторожі татарські; билися з ними сторожі, і вбито Івана Дмитрієвича і ще двох з ним, Татари ж від'їхали геть і на річці Калці стріли полки половецькі й руські. Князь Мстислав Мстиславович велів Данилові перейти ріку, й іншим полкам з ним, і сам перейшов за ними. Зайшли за ріку Калку

¹ Думаю, що се означення сюди належить, але попало не на своє місце, під перший прихід татарських послів.

² Сей епізод, мабуть, додатковий і в оригіналі стоїть не на місці, і через се там військо двічі переходить за Дніпро.

³ Так читається се неясне слово у всіх кодексах волинської збірки: «вся намъ по суху же... перешедшимъ». Поправляють на «ваномъ».

і вислали в сторожі Яруна з Половцями, а самі стали тут станом. Князь же Мстислав і сам потім борзо поїхав [наперед]. Побачивши татарські полки, велів скоро озброїтись. Князь же Мстислав [київський] і другий Мстислав [чернігівський] сиділи в стану і не знали: Мстислав [галицький] їм не сказав з зависті, бо була між ними велика "катора".

Полки зійшлися на місці і вдарили в татарські полки¹. Татари побігли, і Данило побивав їх з своїм полком, і Олег курський також сильно бився, тоді й Ярун та інші половецькі князі виступили, хочаби битися, але Половці побігли й, біжучи, потоптали стани князів руських. Князі не встигли "ісполнитись" проти них [Татар], і замішалися всі руські полки. Була січа зла і люта, і за гріхи наші побіджені були полки руські.

І сталась перемога над усіма князями руськими, якої не було ще ніколи від початку Руської землі. Сам тільки великий князь Мстислав київський, побачивши сю біду, не рушився зовсім з місця: стояв він на горі над рікою Калкою, було тут місце камінисте, і тут зробили город з возів і билися з того города три дні. Інші Татари пішли за руськими князями, побиваючи їх, аж до Дніпра, а коло сього города zostалися два воеводи їх, Чегиркан і Тешукан, проти князя Мстислава, його зятя Андрія і Олександра Дубровницького: було тут двоє князів з Мстиславом. Були тут і Бродники старі, і воевода Плоскиня. І той проклятий ["окаянний"] цілував хрест князеві Мстиславові і обом князям, що їх не уб'ють, а пустять за викуп, і збрехав проклятий: зв'язавши, віддав їх Татарам. Город узяли, людей порубали, а князів узяли й задавили: положили їх під дошки, а самі зверху сіли обідати, і так ті князі скінчили життя.

І було убивство велике і безчисленне. В погоні до Дніпра вбито шість інших князів: Святослава канівського, Ізяслава Інгваровича, Святослава шумського, Мстислава чернігівського з сином. Юрія несвижського, а з інших усяких вояків [хіба] десятій прийшов.

Князь Мстислав Мстиславич [галицький] тоді напереді перебіг через Дніпро; прийшовши до човнів, велів їх палити, інші порубати або відіпхнути від берега — боявся за собою погоні татарської, і сам ледве втік до Галича. Молоді князі попрібігали з малим числом людей, а князь Володимир Рюрикович прибіг до Києва і сів на столі.

Сталась же ся біда в дні Татар місяця юня в 16 день... Сих же злих Татар-Таурмен не знаємо, звідки вони прийшли до нас і де поділися знов, тільки Бог знає.

Так приблизно виглядає ся повість, відкинувши те, що з більшою чи меншою правдоподібністю треба вважати пізнішими додатками. Як зазначено вище, ці додатки були трьох категорій: місцеві спомини, додавані в різних місцях при копіюванні, або вкладанню до місцевих літописних збірок; по-друге — інтерполяції книжників, особливо моралістичного характеру, і третє — пояснення, дані пізнішими відомостями про татар, коли сей їх прихід, що здавався сучасним таким загадковим, дістав своє роз'яснення і освітлення в дальшій розвою подій.

¹ Тут наступають подробиці про геройства Данила, дописані, очевидно, галицьким літописцем, тим, що включив сю повість в свій літопис.

Повість являється останнім київським історичним твором передтатарської доби, захованим скільки-небудь ціло. Калкський епізод мав фатальний вплив на життя східної України і спеціально її дружинної верстви. Він завдав новий тяжкий удар Києву, після погромів 1169 і 1203 р., і сильно підтяв київську дружину. Цвіт київського лицарства поліг з Мстиславом київським; один з варіантів повісті каже, що киян полягло в сім поході десять тисяч; цифра, мабуть, значно побільшена, але вона дає поняття про сумну пам'ять тодішніх утрат. В пізніших споминах Калкська битва стала місцем загибелі старого київського богатирства, що прославлялось київським героїчним епосом, там загинули київські «храбри», не лишивши по собі останку. Короткий зміст сеї легенди стрічається в формі глоси деяких північних компіляцій XV в., що там «Александръ Поповичъ убиенъ бысть съ инѣми 70 храбровъ»; в Тверськiм збірнику XVI в. вона розгортається в ширшу повість про Альошу Поповича — про сю традицію будемо говорити ще далі, при огляді її останків в усній поезії.